КРАЄЗНАВСТВО

№ 1—2

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА
ХАРКІВ, 1929

ЗМІСТ

ЗМІСТ

Журналу „Краєзнавство" за 1927 і 1928 роки

1927 рік.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

КРАЄЗНАВСТВО

ЩОМІСЯЧНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА.

ХАРКІВ, 1929 р. | 1—2 | Адреса редакції: Харків, вул. К. Лібкнехта, 33, п. 13. Український Комітет Краєзнавства.

М. Криворотченко.

До справи соціялістичного змагання.

Надзвичайно складна справа соціялістичної реконструкції цілого народнього господарства Союзу і зокрема УСРР для свого розв'язання вимагає мобілізації всіх громадських сил країни.

Радянське суспільство давно вже осягнуло потребу якнайбільшого напруження сил і прискорення темпу роботи для реалізації величезних завдань реконструкції. Спрямовування роботи дослідчих інститутів, катедр, наукових товариств у бік розв'язання в першу чергу актуально-господарчих питань, розвиток краєзнавчого руху й щодалі дужчий ухил краєзнавчої роботи *в той же бік вивчення господарчих* питань а, особливо, розвиток масової економроботи й винахідництва на підприємствах,— є досить яскравими покажчиками попередньої підготованости радянського суспільства до розв'язання завдань, поставлених п'ятирічним пляном реконструкції нашого господарства.

Але розмір завдань, а, особливо, надто важкі об'єктивні умови життя Радянського Союзу в оточенні активної підготовки наступу імперіялістичних країн на єдину в світі пролетарську державу,— вимагають *максимального напруження, максимальної мобілізації всіх громадських сил і громадської уваги до справи реалізації нашої п'ятирічки,* яко основного етапу ліквідації спадку старих часів і яко першого ґрандіозного кроку до остаточної перемоги соціялістичних форм господарчого й культурного життя.

Одна з найсильніших метод втягнення якнайширших мас радянського громадянства до свідомої й активної участи в роботі щодо реконструкції господарства — це соціялістичне змагання так окремих підприємств, установ і товариств, так і їхніх об'єднань — трестів, комісаріятів і т. ін.

Широко розгорнене змагання заводів і інших підприємств — дехкан-бавовнянників з текстильвиробництвами, колгоспів з фабриками і т. ін.— дає вже величезні наслідки, підтверджуючи, що воля пролетаріяту є величезний активний чинник у процесі творення й зміцнення нових, соціялістичних форм життя.

Особливо велике значіння соціялістичне змагання має в роботі громадських організацій, а найбільше таких, як краєзнавчі, що саме

поле їхньої роботи локалізоване, замкнене рямцями свого села, району, що їхню роботу поза районом часто й не видно й не чути.

В умовах краєзнавчої роботи соціялістичне змагання набуває значіння, яко могутня метода реальної ув'язки роботи окремих товариств із цілим процесом відбудування господарства країни, яко метода найдужчої активізації роботи краєзнавців, кінець-кінцем — яко метода найбільшого підвищення робочої дисципліни громадянина-дослідника, що особливо важливе в наших умовах надто кволого робітничого виховання в колі громадських організацій.

Отже, шляхом соціялістичного змагання краєзнавці мусять віддати свою працю на потреби реалізації завдань соціялістичної реконструкції народнього господарства, всю свою працю тим самим поставити під якнайширшу громадську контролю.

Соціялістичне змагання краєзнавчих організацій покаже, нарешті, радянському суспільству дійсне лице й досягнення краєзнавства в УСРР і місце його в загальнім процесі соціялістичного будівництва.

Конкретними завданнями соціялістичного змагання краєзнавчих організацій мусить бути:

1. Спрямувати свою роботу в бік дослідження питань, що мають актуальне значіння для індустріялізації свого села, району, взагалі місцевости, охопленої роботою даного товариства.

2. В межах району своєї діяльности виявити якнайбільше чинників, що мають загально-державне значіння й можуть сприяти реконструкції цілого народнього господарства.

3. Подбати за те, щоб *кожний район* мав краєзнавче товариство і щоб вивчення округи організувати дійсно як систематичне, плянове дослідження всіх районів краєзнавчими силами самих районів, якнайдужче зв'язаними з місцевими умовами.

4. Подбати за те, щоб округові товариства, як об'єднання дужчих, кваліфікованіших наукових сил, стали дійсними методичними помічниками в роботі районових товариств.

5. Якнайдужче розвинути ознайомлення з своїм краєм ширших кіл свого району шляхом систематичних і епізодичних лекцій про свій край і про досягнення краєзнавчого дослідження його.

6. Особливу увагу звернути на підготовку кадрів, у першу чергу з комсомолу, далі з студентства, учнів трудових шкіл і т. д.

7. Якнайбільше притягти до краєзнавчої роботи учителів, агрономів, лікарів і інші кадри культурних робітників села, що вже після найменшої підготовки можуть взяти участь у краєзнавчій роботі.

8. Подбати за реальне втягнення до активної краєзнавчої роботи ширших кадрів рядового робітництва і селянства через клюби, селянські будинки, музеї і т. ін.

9. Подбати за те, щоб радянський актив сіл і містечок — селькори, робкори, стат-мет-кори тощо — втягти на 100% у краєзнавчу роботу, і тим, набувши нових кадрів краєзнавців, ще дужче озброїти їх у їхній широкогромадській кореспондентській роботі.

10. Кінець-кінцем — подбати про максимальне виявлення своєї роботи, організуючи принаймні в більших районових і в усіх округових центрах краєзнавчі музеї і складаючи картотеки краєзнавчих об'єктів, притягаючи до цього всі організації й установи, що своєю роботою так або інакше зв'язані з краєзнавством.

Поле для соціялістичного змагання краєзнавчих організацій величезне. Треба тільки твердо пам'ятати, що *наслідком змагання мусить бути не так кількість, як якість досягнень, їхній реальний господарчий ефект.* Так само треба пам'ятати, *що соціялістичне змагання є не кампанія, не одноразовий переклик, а постійна система роботи усіх органів радянського суспільства.* Отже, графік напруження й темпу мусить щороку йти все вгору і вгору!

Краєзнавчі товариства змагання почали: 30 червня Округова Краєзнавча Конференція Кам'янеччини викликала на змагання Краєзнавчі Комітети Проскурівщини й Могилівщини. 27—29 липня підписано договір поміж Карло-Марксівським і Синельниківським Краєзнавчими Районовими Бюрами, Дніпропетровської округи. Черга за рештою.

ДОГОВІР

соціялістичного змагання між Карло-Марксівським та Синельниківським Районовими Бюрами Краєзнавства, Дніпропетровського Округового Науково-Краєзнавчого Товариства.

Всеукраїнський З'їзд Рад прийняв до виконання п'ятирічний плян господарчого будівництва країни, поставивши конкретно перед робітничою клясою та всіма трудящими завдання прискорити темп індустріялізації країни, соціялістичної перебудови сільського господарства і т. ін., маючи на меті зміцнити свою господарчу могутність та не тільки наздогнати, але й перегнати в своєму розвитку буржуазні країни.

Вважаючи на те, що краєзнавча робота може відіграти велику ролю в соціялістичній перебудові країни шляхом вивчання продукційних її сил та збільшення культурного рівня робітничих та селянських мас, ми, члени Карло-Марксівського та Синельниківського Район. Бюр Краєзнавства ДНКТ, підписуємо договір соціялістичного змагання й даємо революційну присягу перед трудящими країни, що не зрадимо свого революційного слова й виконаємо цілком таке:

1. Розгорнемо організаційну роботу в районах своєї діяльности, маючи на меті:
   а) Збільшити кількість своїх членів та підвищити якість їх.
   б) Охопити яко мога більшу частину населення шляхом читання прилюдних науково-популярних доповідей та улаштування консультацій для селянства з сільсько-господарчих та ін. питань.
   в) Збільшити кількість сільських та шкільних гуртків Краєзнавства.
   г) Держати міцний зв'язок з Окр. Т-вом, своєчасно відповідаючи на запитання та виконуючи роботу за загальним його пляном.
2. Поширемо відповідні відомості про свій край, для чого насамперед складемо картотеку за формою, що її подало Окр. Товариство.
3. Розгорнемо роботу щодо охорони природи, загострюючи свою увагу на важливості цього питання для нашого краю.

В основу виконання покласти не тільки кількісні, але й якісні покажчики.

Кожен член Райбюра несе відповідальність перед Товариською Дисциплінарною Комісією[1] за виконання всім колективом усіх пунктів цього договору, як і весь колектив за кожного свого члена.

---

[1] Не ясна функція цієї Дисциплінарної Комісії. На думку редакції, проте, така жорстка форма контролі не відповідає духу соцзмагання. Редакція.

Кожна сторона повинна освітлювати як в журналі „Краєзнавство“, так і в місцевій пресі, розвиток роботи щодо змагання, ставлення окремих груп членів до соцзмагання, а також використовувати інші заходи громадського впливу для того, щоб досягти загального піднесення в роботі обох Райбюр.

Для встановлення ступеня виконання пунктів цього договору, ми обираємо за арбітра Окр. Т-во.

Термін виконання — 6 м-ців: з 1/VIII 29 р. до 1/II 30 р.

Договір підписали представники:

Округове Дніпропетровське Науково-Краєзнавче Товариство Краєзнавче Бюро Карло-Марксівського району. Липня 29 дня 1929 р. № 10.

(Підписи)

Округове Дніпропетровське Науково-Краєзнавче Товариство Краєзнавче Бюро Синельниківського району. Липня 27 дня 1929 р. № 1.

(Підписи).

Г. Ворожбит.

До справи вивчення причин дитячої смертности на селі.

Справа охорони здоров'я матері та дитини в країні Рад стоїть на такій височині, якої не знала й не знає жодна буржуазна країна. Лише за диктатури пролетаріяту ця справа набула свого змісту й прямує певним шляхом уперед. Радянський уряд витрачає десятки мільйонів карбованців на утримання різноманітних закладів охорони здоров'я матері й дитини, як-то: ясла, дитячі будинки, консультації, будинки породіль, інститути охорони материнства й дитинства, які густою мережею вкривають територію Союзу. Ці установи переводять не лише повсякденну практичну роботу охорони здоров'я, *але також вивчають умови побуту, та інші питання, що стосуються до справи охорони материнства й дитинства* (або скорочено — Охматдит) і що без вивчення їх неможливо раціонально поставити справу охорони.

В дореволюційній Росії питаннями Охматдиту мало хто цікавився. За тих часів дитяча смертність в Росії й на Україні була найбільшою, рівняючи до всіх інших країн. Причина цього полягала в економічній кволості царської Росії, взагалі культурній відсталості населення, та санітарний відсталості зокрема. Особливо ця культурна відсталість почувалася серед жіноцтва, яке, крім цього, було ще позбавлене й рівноправности.

Життя жінки, повите злицнями, антисанітарним оточенням та всілякими забобонами, було надто тяжким. Свідомість жінки не посувалась далі того уявлення, що дітей, яких вона родить, їй посилає бог, та що від божої волі залежить і їхнє життя. Добрим доказом цьому буде широко відоме прислів'я—„бог дав, бог і взяв“. І щедрий бог „давав“ бідним родинам десяток, а то й більше діточок, з яких половину „забирав“, не даючи їм прожити навіть і одного року.

Підраховано, що на Україні на 1.000 народжень вмирало немовлят, не проживши одного року, досить значна кількість, що видно з такої таблички дитячої смертности на першім році життя на 1.000 народжень:

Роки	Місто	Село
1886 — 1890	221	166
1891 — 1895	222	198
1896 — 1900	216	197
1901 — 1906	210	190
1906 — 1910	216	185
1924	122	129
1925	126	149
1926	126	144
1927	122	152

Табличка свідчить не тільки, що дитяча смертність була висока взагалі, а й те, що вона була не однаковою в місті й на селі. До 1910 року перевищувало місто. Починаючи з 1910 року й до 1923, відомостей за дитячу смертність немає. Відомості за 1924 рік і далі показують зменшення дитячої смертности так в місті, як і на селі. Але місто випередило село: тут дитяча смертність зменшилась на більший відсоток.

Причини, що за дореволюційної доби побільшували смертність немовлят у місті, порівнюючи з селом, відомі, але весь комплекс значіння їх і їхніх змін за нових умов, звичайно, вимагають ще докладного вивчення.

За часів радвлади робота закладів Охматдиту дала великі позитивні наслідки щодо зменшення дитячої смертности, особливо в місті. Але існує ще ціла низка чинників, які обумовлюють велику дитячу смертність та заважають швидкому значному зменшенню її, особливо на селі. За головні чинники в цьому правлять виключний зашкарублий *антисанітарний побут села вкупі з дикунськими забобонами* та традиціями.

Харківський Державний Інститут Охорони Материнства й Дитинства, ураховуючи велике значіння побутових умов у справі налагоджування охорони дитинства й материнства, переводить науково-дослідчу роботу для вивчення побутових чинників, що обумовлюють велику дитячу смертність.

У місті Харкові таку роботу переведено. Дослідження, що його передбачено в найближчому майбутньому, має на меті вивчити ті побутові умови на селі, які оточують життя немовляти до 1 року.

Науково-дослідчий відділ інституту Охматдиту хоче мати в своєму розпорядженні порівняльний матеріял, який дасть можливість зробити певні висновки. А тому й саме дослідження переводитиметься в селах, де є заклади Охматдиту, і в селах, де таких закладів немає. В селах, де є такі заклади, як ясла, консультації, — дослідження переводитимуть робітники цих установ.

В селах же, де таких закладів немає, це дослідження мусять перевести місцеві краєзнавчі сили, як єдині, що тісно зв'язані з місцевим населенням, добре знають і вивчають місцевий побут, найлегше зможуть здобути потрібні в цій справі відомості.

Вага цього дослідження величезна і, звичайно, її зрозуміє кожний краєзнавець. Зібраний матеріял допоможе не тільки з'ясувати реальні побутові чинники такої величезної смертности дітей на Україні,—вони допоможуть також накреслити й практичні заходи боротьби за дитяче життя на селі. Тому, подаючи програму дослідження (анкету щодо догляду та годування дитини) та інструкцію до неї, як перший етап цього дослідження, науково-дослідчий відділ Інституту Охорони Материнства й Дитинства закликає членів краєзнавчих організацій і читачів журналу „Краєзнавство" взяти участь у збиранні матеріялів з вивчання побутових чинників, які відограють величезну ролю в дитячій смертності.

За всіма порадами і вказівками просимо звертатися до Українського Комітету Краєзнавства або до Харківського Інституту Охорони Материнства й Дитинства [1].

ШАНОВНИЙ ТОВАРИШУ!

Відділ Соц. гігієни та патології І-та Охматдиту ім. Н. К. Крупської ставить перед собою завдання вивчити побутові умови щодо догляду та годування немовлят.

Відділ звертається до Вас з проханням заповнити 20 [2] карток, яких тут додаємо.

Ці картки потрібно розділити так, щоб 10 з них заповнити у районі консультації, а решту 10 в одному з найвіддаленіших сіл Вашого району, щоб можливо було вияснити чи існує ріжниця у догляді та годуванні між дітьми, що відвідують консультацію, та дітьми, які знаходяться від неї у віддаленні.

Прохання картки заповняти по можливості акуратно та чітко.

В тім випадку, коли відповідь на запитання вже предбачено анкетсю, цю відповідь підкреслюється.

Наприклад: З якого матеріялу зроблені пелюшки: ситець, холст, старий одяг, інше. (Підкреслювати слід одне слово не зачіпляючи другого).

Прохання заповнені картки надіслати не пізніш 1 вересня ц.р. [2] на адресу І-та Охматдиту, Пушкінська, № 57, Харків. Відділу (VII) Соц. гігієни та патології.

Після розробки матеріялу результати цієї роботи Вам надішлеться.

ІНСТРУКЦІЯ

до заповнення картки щодо догляду та годування дитини на селі.

Дослідження має на меті належним чином виявити умови годування та догляду дітей віком до 1 року.

При дослідженні слід керуватися такими вказівками:

1) В кожній сім'ї досліджуються умови годування та догляду лише тої дитини (до 1 року), яку дослідувач сам міг бачити.

2) В тім випадку, коли відповідь на запитання вже предбачено анкетою, ця відповідь підкреслюється.

---

[1] Харків, Пушкінська, 57.

[2] Ця кількість і строк надсилання стосується тільки анкет, що їх Інститут розіслав по своїх консультаціях.

Наприклад: Чи прочищають дитині вуха: ні, так: щодня, рідше.

(Підкреслювати слід лише одне слово не зачіпляючи друг.).

3) Особливо уважно треба заповнювати запитання № 40. Так, наприклад: коли дитині годують грудьми 4 повних місяці, то у відповідних кліточках ставиться по хрестику.

Коли ж дитину перестали годувати грудьми, наприклад, 5 місяців, то в кліточці, що відповідає 5-му місяцеві і дальше ставити знак мінус.

Коли ж цю дитину пригодовують чимнебудь, наприклад, з 3-го місяця його життя, то в розділі „іншою стравою", в кліточці, що відповідає третьому місяцеві, слід перерахувати чим саме пригодовують дитину, як-то: кашою, супом, бубличками, сухариками та інш. При цьому додається табличку для керування при заповненні.

40. Умови годування:

Вік дитини / Спосіб годування	1 міс.	2 міс.	3 міс.	4 міс.	5 міс.	6 міс.	7 міс.	8 міс.	9 міс.	10 міс.	11 міс.	12 міс.
Грудьми . . .	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Інш. стравою .	—	—	бублики, конфети	бублики, молоко, кашка	Борщ, суп та спільна з батьками страва.							

(Відзначити дачу груди +; недачу —; зазначити точно характер страви за місяцями, включаючи лише повний місяць).

4) Всі відповіді треба написати чітко.

Відповіді наобум, формальна одписка не матиме ніякої цінности для наукового дослідження цього питання і в розробку не попаде.

Відповіді на запитання 63 — 69 відносяться до останньої вагітности матери.

До № 70 питання варто додати свої особисті враження про догляд та годування дитини, для оцінки.

Відділ (VII) Соц. гігієни та патології.

ВІДДІЛ СОЦ. ГІГІЄНИ ТА ПАТОЛОГІЇ

першого українського державного інституту охорони материнства й дитинства ім. Н. К. КРУПСЬКОЇ

Анкета щодо догляду та годування дитини [1])

1. Округа .... Район .... Село ....
2. Віддалення від міста .... від залізниці ....
3. Прізвище .... ім'я .... по батькові ....
4. Стать: хлопчик, дівчинка
5. Вік дитини .... місяців .... тижнів .... днів
6. Чи є в селі консультація: так, ні; амбуляторія: так, ні
7. Вік батька .... літ; вік матері .... літ
8. Батько грамотний: так, ні; мати грамотна: так, ні
9. Національність батька ...., національність матері ....
10. Скільки дітей в сім'ї до 5 років .... дітей

[1]) Такі анкети можна одержати з Українського Комітету Краєзнавства.

11. Де народилась дитина: дома, в полі, в лікарні ....
12. Коли дома, хто помагав при пологах: лікар, акушерка, бабка, сама ....
13. Чи дитина родилась вчасно: так, ні
14. *Коли при пологах була бабка, то чим перев'язувала пуповину* ....
15. Чим годували тількищо народжену дитину ....
16. Як скоро після народження купали немовля ....
17. Де спить немовля: окремо, з матір'ю, з другими дітьми ....
18. Коли дитина спить в колисці, то яка це колиска: висяча, стояча
19. З чого складається постіль дитини; подушка, солома, старий одяг, інше ....

....

20. Чи є в постелі дитини блохи, блощиці ....
21. Чи є у дитини паразити: так, ні
22. Чи сповивають дитину сповивачем: так, ні
23. Скільки пелюшок у дитини .... пелюшок
24. З якого матеріялу зроблені пелюшки: ситець, холст, старий одяг, інше ....

....

25. Як часто стірають пелюшки: 1 раз на тиждень, частіше, рідше
26. Чим миють пелюшки: милом, крейдою, іншим ....
27. Чи купають дитину до 3-хмісячного віку: щодня, 3 рази на тиждень, рідше
28. Чи купають дитину після 3-хміс. віку: щодня, 3 рази на тиждень, рідше
29. В чому купають дитину в ночовках, мисці, цебрику
30. Чи кладуть брудні пелюшки під голову, купаючи дитину: так, ні
31. Як часто милось немовля милом: раз на тиждень, частіше, рідше
32. Чи підмивають дитину: ні, так; щодня, рідше
33. Чи прочищають дитині вуха; ні, так; щодня, рідше
34. *Чи прочищають дитині ніс: ні, так; щодня,* рідше
35. Чи промивають дитині очі: ні, так; щодня, рідше
36. Чи вимивають тіменицю дитині: так, ні
37. Що робиться, щоб дитина не запрівала ....
38. Які засоби вживають для заспокоєння дитини ....
39. Чи дають дитині жовку: так, ні; напувають маком: так, ні; самогоном: так, ні; іншим

....

40. Умови годування:

Вік дитини / Спосіб годування	1 місяць	2 місяці	3 місяці	4 місяці	5 місяц.	6 місяц.	7 місяц.	8 місяц.	9 місяц.	10 місяц.	11 місяц.	12 місяц.
Грудьми												
Іншою стравою												

(Відзначати дачу груди +; недачу —; зазначити точно характер страви по місяцях, включаючи лише повний місяць).

41. Скільки раз на день годується дитину грудьми .... раз на день
42. Чи годується дитину вночі грудьми: ні, так; ск. раз .... раз
43. Чи обмиваються груди перед годуванням: так, ні
44. Їжа, що дають одлученій дитині, та сама, що у дорослих, чи годується окремою
45. Догодовуючи дитину, вживають молоко: сире, спарене, розведене
46. Чи дають дитині масло: так, ні; яйця: так, ні; в якому вигляді ....

....

47. Чи годується дитину цукерками, пряниками: так, ні
48. Чи брала мати немовля літом в поле: так, ні
49. Коли лишала дома, хто доглядав ....
50. Які цяцьки має дитина до 1 року ....
51. На який день христили дитину: на .... день; не христили
52. Чи носили дитину до причастя: так, ні
53. Коли ні, то чому саме ....
54. Як часто виносять дитину гуляти літом: щодня, раз на тиждень, рідше
55. Як часто виносять дитину гуляти зимою: щодня, раз на тиждень, рідше
56. У що загортають, гуляючи, дитину зимою: ватяне одіяло, кожух, інше, що саме

....

57. Чи закривають дитині, гуляючи, обличчя зимою: так, ні
58. Чи зроблено щепіння проти віспи: так, ні; проти обкладу: так, ні
59. Чим хворіла дитина ....
60. Хто лікував: лікар, бабка, само пройшло ....
61. Які народні засоби вживають при дитячих хворобах: кашель ....
простуда .... жар ....
62. Чи відвідує дитина консультацію: так, ні; акуратно, ні

---

63. Чи звільнялась вагітна від сільсько-господарчої роботи: так, ні; якої саме

....

64. За який час до пологів звільнялась вагітна від сіль.-госп. роботи: за .... місяця,
.... тижня .... дня
65. За який час до пологів припинила вагітна полове життя: .... місяця .... тижня,
не припинила
66. Чи поліпшувалась їжа вагітної: ні, так; як саме: їла масло, сало, молоко, інше

....

67. Чи підмивалася вагітна: ні, так; раз на тиждень, частіше, рідше
68. Чи натирала вагітна груди: так, ні
69. На який день після пологів встала породілля з постелі: на .... день
70. Додаткові звідки: ....

....

....

....

....

Складено .... числа .... місяця 19 .... року

Підпис:

НАШ КРАЙ

Є. Лавренко та П. Погребняк.

Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона.

І. Значіння охорони лісів та основні типи лісу.

Значіння лісу для нашої переважно малолісної, а по багатьох місцях і зовсім безлісної країни, є безперечне. Українські ліси, після обезліснення площ славетних юго-славських дібров, є майже найбагатіше джерело дубової деревини в Европі, й нашу дубову деревину дуже цінують чужоземці. Величезні лісові ресурси півночі та Сибіру, що мають площу значно більшу за площу українських лісів, за цінністю порід відстають від наших лісів, бо дають переважно мняку деревину (ялина, сосна, береза та інші), тоді як наші ліси, дякуючи родючим ґрунтам і кращому підсонню, дають дуба, ясеня, вільху, клена, цебто деревину найліпшої якости.

Крім господарського значіння ми цінимо наші ліси за їхнє величезне природне значіння — вони затримують вітри, сприяють помірнішому розтаванню сніга, пом'якшують температурні коливання, збільшують вогкість повітря, зміцнюють яри та схили, усовують заболочування і т. ін. Величезне значіння лісів санітарне, як огнищ здорового оточення для людини, та естетичне, як такого природного явища, що складає наймальовничіші в нашій країні краєвиди.

Україна бідна на ліси і до того ж її лісова площа до цього часу безперервно зменшувалась. У нас мало де залишились такі дільниці лісів, що зберегли свою недоторкану природу.

Не слід думати, що ліс є остільки міцне рослинне суспільство, що витримує будь-яке несприятливе втручання людини в його життя. Ліс виростає за довгі роки, і тому надзвичайно трудно простежити ту ріжницю, яка буває в разі зміни зовнішніх його чинників, зокрема й особливо — впливу на нього негосподарської людської діяльности. Для багатьох залишається непомітне поступове всихання лісів від неправильних рубанок, випасання худоби в лісі, пожеж у борах і т. ін., і тільки з дідівських балачок ми часто-густо взнаємо, який великий ліс ріс колись там, де тепер або чагарники або пустка.

Потрібно зберегти участки природних лісів для сучасного та для майбутніх поколінь, як надзвичайно цікаві об'єкти для вивчення природи та як еталон[1] для порівняння того, що зараз є, до того, що

[1] Зразок, що його беруть за норму і що до нього рівняють інші подібні речі чи то явища.

було і повинно бути. У німців є дуже добрий культурний звичай: майже в кожному лісництві залишати без господарського, або взагалі всякого втручання окремий участок лісу, що є представником ще дикої природи (Urwald, як називають німці природний ліс). І треба відзначити, що, не зважаючи на дуже досконалу лісо-господарчу німецьку техніку, яка ніде не має собі рівної, німці розчарувалися своїми

Ялина в Елинській дачі, Сновського лісництва.
Фото Шмідта.

лісовими посадками, що в них, як шереги салдатів, стоять на рівних віддаленнях однакові за породою та віком дерева, і тепер прагнуть до відновлення таких лісів, що найбільше відповідатимуть природним лісам — з деревами різних порід та різного віку. Виявилось, що природні ліси й триваліші, й продукційніші, й дають деревнину ліпшої якости, а крім того потрібно якнайбільше сприяти тому, щоб внутрішні лісові обставини найменше порушувались. Так, наприклад, збирання шпильок із шпилькових лісів сильно зменшило їхню продукцій-

ність, бо відмерлий лист (або шпильки) є своєрідне угноєння, яке складає неодмінну особливість лісу, і його повинно залишати в лісі, якщо немає бажання пошкодити цьому лісові.

Після цього стає зрозуміле значіння лісових заповідників, де в багатьох випадках тільки й можна вивчати природні й часто-густо високо продукційні лісові суспільства (насадження, як кажуть, лісоводи) в їх зв'язку з умовами оточення (місце зростання), а саме — рельєфом, ґрунтотворчими породами, ґрунтами, гідрологічними умовами і т. інш. Але до цього часу справа з охороною лісів майже не налагоджена: лісових заповідників на Україні сливе немає.

Наші природні ліси розділяються на шпилькові (переважно-соснові) та листяні (дубові-дубово-ясенові, вільхові, осикові, березові та ін.) та мішані, шпильково-листяні (сосна з дубом, вільхою, березою, грабом і т. ін.).

На піскуватих ґрунтах панують *бори*, що їх складає або чиста сосна, або сосна з березою. Якщо піски багатіші (супіски), то сосна підвищує свою продукційність і під нею спостерігаємо поверх дубу, не дуже високого росту; це — *субір*. Найбагатшим сосновим ґрунтам відповідають субори, в яких, крім дуже високорослої сосни (до 40 — 45 метрів заввишки у 100 років) та поверху дуба, ще є низький поверх *з грабу або липи і поверх чагарників, переважно — ліщини*; це — *сугрудки*. Але часто-густо на суборових та сугрудкових ґрунтах ростуть або чисті сосняки, або чисті дубняки, березняки, грабняки і т. п., що є наслідком впливу людини. Звичайно, що такі чисті деревостани є менше продукційні й менше тривалі. Так, в чистих сосняках розповсюджені шкідливі комахи, часто бувають пожежі; дубняки та грабняки на суборах кепські, а березняки, звичайно, малоцінні.

На добре родючих лісових ґрунтах, переважно суглинках, панує дуб зі своїми „супутниками" — ясенем, кленами, липою, берестом і, особливо, грабом (останній переважно на Правобережжі), при чому перші породи складають горішній поверх, а під ним — поверх грабу, або польового клену; ще нижче — поверх чагарників, частіше — ліщини. На сухіших суглинках переважає дуб, на вогкіших — ясен, вільха. Ці дубово-грабові ліси звуться *грудами*. На так званих деградованих чорноземлях розповсюджені *діброви* з чистого дубу. Якщо іноді трапляються чисті грабняки на суглинках, чи то березняки, або й дубняки на таких ґрунтах, де може рости і ясен, то це *наслідок* впливу людини. Такі деревостани здебільшого мають значно меншу вартість від природних лісів [2].

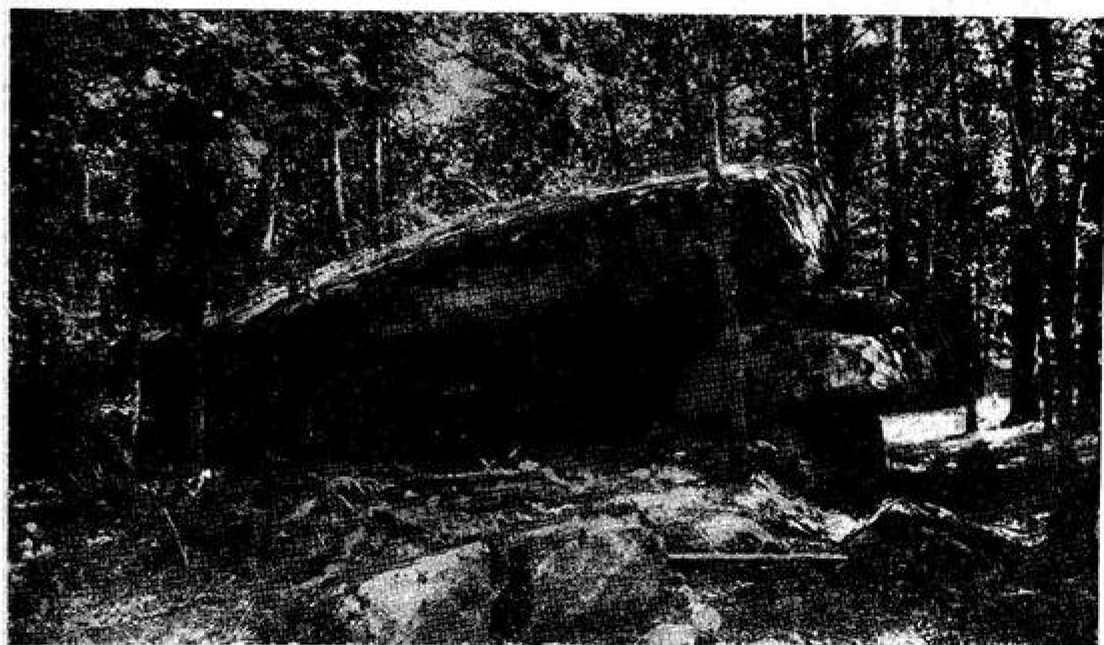
Дуже цінна порода — вільха добре росте по болотах з більш-менш жорсткою водою; тут вона дає високопродукційні деревостани, часто з домішкою ясеня; це так звані *ольси* або вільшанники. Такі болота треба залишати під лісами, бо ліс використовує їх якнайпродукційніше, а після знищення лісу вони часто-густо обертаються на солончакуваті луки.

[2] Літературу з типології лісів дивись у кінці.

II. Окремі найважливіші лісові пам'ятки природи [3].

Ми звернемо далі увагу на такі дільниці природних лісів, що в більшості випадків є за особливо цінні унікуми, потреба зберегти які є обов'язок негайного порядку і не викликає жодного сумніву за умов нашої обезлісеної країни. Треба нагадати, що Україна на початку історичної доби мала близько 30% площі занятої лісами, а тепер має ледве 6,5% площі, вкритої лісами [4].

Далі окремі лісові пам'ятки природи ми розглядаємо по зонам та підзонам: лісовій — Полісся, лісо-степовій та степовій.

Свіжий субір на ґранітовій „сопці". Білокоровицьке лісництво, Замисловицька дача, кв. 96, на Коростенщині.

Фото Шмідта.

Обширі простори Українського Полісся зберегли багато лісів, але навіть тут, за умов вельми мало придатних для сільського господаря ґрунтів (піски, болота), мало де є такі дільниці, що їх будьколи не порушила людина — чи то зорюванням, чи то рубанкою. За часу хижацького приватного володіння, імперіялістичної війни та за часів революції ці ліси зазнали дуже інтенсивного винищування, й великі плями лісових масивів на наших мапах не завжди відповідають звичайному лісовому краєвидові: часто-густо це площі обширих пустирів чи рідколісь.

[3] Частина тих лісових пам'яток, що згадуються далі, вже зазначена в брошурі Є. Лавренка — Охорона природи на Україні. „Вісник Природознавства", № 3—4, 1927. Харків. Але список, що тут подається, значно повніший.

В цій статті трапилися такі хиби. Замість „Ґранітові схили по правому березі річки Кальчика..." повинно бути: „Вапнякові схили"... (стор. 172; стор. 9 окр. відб.); замість „Білоцерківське лісництво"... — „Білокоровицьке лісництво"... (стор. 173, — 10); заповідник „Конча — Заспа" знаходиться на південь від Києва, а не на північ (стор. 178, 15); сфагнові болота, що перелічені на стор. 178 (стор. 15 окр. відб.), розташовані на Лівобережжі.

[4] Проф. А. Новак. Забезпеченість України лісами та її лісистість.— Вісти Київського С.-Г. Інституту.

На нашу думку, в поліських лісництвах треба всюди завести заповідники, під які треба відводити не менше звичайного для цієї місцевости верстового кварталу (близько 100 гект.). Участок заповідника повинен бути з деревостаном, що є більше типовий для лісництва і такий, що найліпше приховує первісну, чи не порушену ще, чи рівняючи мало порушену будову. Окремі лісоустрійники за власною ініціятивою виключали з господарчої площі такі цікаві дільниці — заповідники (як от, напр., в *Михайлівській дачі Ямпільського лісництва),* і ця корисна ініціятива надалі повинна стати систематичною.

Вкажемо дільниці поліських лісів, що, на нашу думку, є особливо цікаві з природничого погляду.

В *Славуцькому лісництві,* Шепетівської округи (№ 1)[5], збереглося на великій площі багато старих 200—250 річних соснових деревостанів різних типів — бору й суборів, чудового стану щодо повности та зовнішнього вигляду. Таких старих деревостанів на Поліссі дуже мало. Потреба виділити заповідники в цих лісах (за типами лісу, для кожного зокрема) є безперечна. З погляду лісоводів, старі Славуцькі бори мають невелику вартість, бо дуже пошкоджені грибом *Trametes pini*, але для природознавця вони надзвичайно цінні й, до того ж, гриб *Trametes* шкодить технічним якостям деревини, а на життєздатності та зовнішньому вигляді деревостанів майже не відбивається.

В *Білокоровицькому лісництві,* Коростенської округи (**№ 2**) є участок *„Корабель"* зі старими дубовими деревостанами (груди), що теж варті, як пам'ятки природи. В *Кишинській дачі* цього ж лісництва, де збереглися чудові деревостани груди, треба також виділити заповідний квартал для спостережень над життям дуже типових для Полісся без'ясневих грудів високої продукційности[6].

Ще треба згадати про два лісництва в межах тої самої Коростенської округи, що мають особливе зоологічне значіння.

Це, поперше, *Ушомирське лісництво*[7] (**№ 3**), що має площу щось із 14.000 гек. Тут переважає ліс середнього віку. З фавни особливо цікавий *бобер.* З птахів трапляються в невеличкій кількості глушці, тетеруки, орябці, іноді трапляються дикі кабани. Тут же спостерігаються відслонення ґраніто-ґнейсу та інших порід. Варті уваги „бара-

[5] Див. мапу.

[6] Короткий опис природи цього лісництва подано у вищезгаданій брошурі Є. Лавренка (в цій брошурі Білокоровицьке лісництво помилково назване „Білоцерківським"; розташовано воно приблизно на віддаленні близько 150 клм. на північ-захід від Житомиру). Тут репрезентовано типову лісову фавну Полісся. З ссавців тут трапляються: вовки, лисиці, куниці, барсуки, дикі кабани та кози, заходять лосі; нещодавно траплявся ведмідь; з птахів — чорний бусель, пугачі, орябці, тетуруки та інш,

УКОП ставить питання про оголошення заповідником (держ. знач.) кв. кв. 33, 34, 46, 58, 59, 60, 71, 72 (заг. площ. 913 гект.) *Замисловицької дачі Білокоровицького збільш. лісництва* та кв. кв. 85 та 94 (площею 97,8 гект.) *Корабельної дачі Корабельного збільш. лісництва* (остання дача в 15 верст. від Житомиру — **№ 2а**).

[7] М. Шарлемань. Про сучасне поширення бобра *(Castor fiber* L). на Україні та заходи до його охорони.— Охорона природи на Україні, Зб. І. Харків, 1927. Стор. 32

нячі лоби", кінцева морена, третинні поклади з багатою копальною флорою. В першу чергу тут потрібно організувати бобровий заповідник, а далі й комплексний.

Малинське лісництво, загальна площа 10.274 гек. (№ 4), де організовано *Малинський бобровий заказник* для захисту колонії бобрів. З рідких птахів тут водяться — глушці, тетеруки й орябці [8].

Здається, що відома поліська красуня — азалея (*Azalea pontica* L.) ще не потребує захисту, бо дуже добре розповсюджується по тих місцях, де є її знаходища. Цей красивий чагарник, що є, очевидячки, реліктом давньої доби, складає неодмінну рису вогких та мокрих суборів в *Олевському, Усівському, Білокоровицькому, Лопатицькому, Емильчинському* та ін. *лісництвах,* і буде корисно виділити дільниці запо-

Краєвид з товтрів, що поросли буком та (нижче) дубом, на долину р. Збруча. Гірський ландшафт. Сатанівська дача, Городоцького лісництва, на Проскурівщині.

Фото В. Шмідта.

відників цих типів лісу для спостережень за відношенням азалеї до інших компонентів субору, як-от: сосна, дуб, береза, вільха, за умов непорушеної людиною та твариною природи.

З інших унікумів треба звернути особливу увагу на острівні найпівденніші знаходища *ялини* (*Picea exceesa* Link.) в Лівобережному Поліссі (Чернігівщина). Такі знаходища відзначено в Чернігівській окрузі біля північної околиці с. Олешні (приблизно під 0° 51′ східньої довжини від Пулкова та 51° 57½′ північної широти), де є дільниця ялинового субору (сосна, ялина, дуб, береза) досить гарного стану віком щось із 80 — 100 років. Дільниці природної ялини є також у північній частині *Елинської дачі, Сновського лісництва* (на кордоні з РСФРР, на північн.

[8] В. Г. Аверін. Охорона птахів та пташинні заповідники на Україні. — Там же, стор. 74.

схід від м. Сновського — № 5), але тут їх майже цілком винищено. Окреме місце посідає *Баранівська дача* (тепер Семенівська лісовпорядча дача) *Новгород-Сіверського лісництва* (теж біля кордону з РСФРР), яка має великі участки хороших природних ялинових деревостанів[9] (№ 5а). Поодинокі природні ґатунки цієї породи, північного гостя в наших краях, можна бачити дуже зрідка по деяких інших лісових масивах Полісся, але виключно в самій північній смузі Чернігівської, Конотопської та Глухівської округ.

Ще гостріше стоїть питання з потребою захистити цінні лісові дільниці в лісостепу, бо тут ліси відчувають, поперше, найбільший натиск від своїх користувачів, а подруге — лісостепові ліси є чутливіші до тих чинників, які порушують їхню природу; до виорювання, випасування худоби, суцільних рубанок і т. ін. Скільки ці чинники змінюють лісову природу, можна бачити хоч би з того, що, наприклад, постійне утрамбовування лісових суглинків худобою спричиняється до зниження продукційности дібров до $^1/_3$ того, що повинен дати непорушений природний ліс, не кажучи вже про те, що в дібровах та грудах, де худоба випасується постійно, дуби поступово всихають і ліс зникає зовсім, а в першу чергу зникає ясен[10], деревина якого останніх часів набула надзвичайної вартости (вона йде гол. чином на авіяційне будівництво). До цього ж треба додати, що Україна є за головне джерело ясеневої деревини в СРСР.

Отже, діброви та груди — заповідники задовольняють не лише нашу звичайну натуралістичну цікавість, вони мають разом з тим величезну суто господарську вартість, бо дають нам відповідь на запитання, як ми хазяйнуємо — чи ліпше, чи гірше за природу? А з цього можна зробити надзвичайно корисні висновки для державного господарства.

Спинімося спочатку на листяних вододільних лісах, що вкривають не лише балки, а й міжбалочні вододіли.

Правобережний лісостеп (у широкому розумінні, цебто Поділля, колишні частини південної Київщини та північної Херсонщини) має багато таких дільниць, що викликають до себе особливу увагу. Коли на Чернігівщину заходить до нас могутній північний гість — ялина, то на Поділлі (район Подільських лісів) є не менше славетний гість західній — *бук*, що на невеличкому (близько 400 гек.) участку *Сатанівської лісової дачі Городоцького лісництва* (№ 6) (біля с. Іванківці) утворює чисті, виключно з буку, деревостани, які дивують своєю височиною, суцільним затіненням землі під своїми темними коронами та незвичайним для наших лісів рясним розгалуженням стовбурів із гладкою білястою корою, що нагадують казковий ліс німецьких Нібелунґів.

[9] За ласкавим повідомленням П. П. Кожевникова, ялина в цій дачі трапляється цілими насадженнями, типу ялинових суборів та ялинових грудів або раменей, в кварталах 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9 та 11. Ялина сягає тут віку до 150 років, маючи діяметр більш за 1 метр.

[10] П. К. Фалківський. Вплив випасування худоби на фізичну властивість лісового ґрунту. Тр. з Лісової Досв. Справи, вип. VIII (та XII).

„Бучини" (букові ліси) ростуть у нас на шпилях вапнякових гір т. зв. Товтрів, на дуже значній височині (більше за 350 метрів) над рівнем моря), що є цікавий приклад на Україні закону вертикальної зональности[11]. Під буковим наметом багато зіллястих рослин типових для західньої Европи, як от: прочитан *(Hedera Helix* L.), зубняка *(Dentaria glandulosa* W. K.), ранник (*Anemone nemorosa* L.), саникуль *(Sanicula europaea* L.) та інші, рідки для нас і звичайні для західньої Европи, рослини. Найпридатніші для заповідника квартали 32 — 34, 36 — 38 (вони всі в одному місці).

Дуб-велетень, що його зрубано в 1920 році, але не вивезено й до цього часу через його великий розмір (діяметр 220 см., вік 258 років). Ямпільське лісництво, Кремлянська дача.

Фото В. Шмідта.

Безперечно, бучини Сатанівської дачі повинні бути заповідником, місцем для цікавих і корисних екскурсій.

На Поділлі ще й досі трапляються, але з часом рідше, такі деревні породи, як берека (*Sorbus torminalis* Crantz), сріблястa липа (*Tilia tomentosa* Moench.), волохатий дуб (*Quercus lanuginosa* Thuill.), гірський дуб *(Quercus sessiliflora* Salisb.) та чагарники: *Cornus mas* L., *Rhus Cotinus* L., *Staphylea pinnata* L., *Evonymus nana* MB. та інші.

Заходи до збереження береки, що їх тепер вживають лісництва, а саме — підчас рубанок залишають її на зрубах,— не є задовольняючі. Берека є порода другого поверху і за час життя звикає до свого суспільства, а коли її виставляють на простір (цебто вирубають дерева навкруги), вона почуває себе дуже кепсько, і, як доводилося

[11] П. С. Погребняк. Лісорослинні умови Поділля. 1929. Здано до друку в Тр. з Лісов. Досвід. Справи на Укр.

впевнитись, починає „суховершитись“, цебто всихати зверху. На нашу думку, треба більше уваги віддати штучному плеканню береки, або поширити її участь в лісах, а рівнобіжно виділити на заповідники такі дільниці, де береки дуже багато: як от, наприклад, старий деревостан на сонячному схилі в кв. 96 *Британської дачі Чечільницького лісництва* (№ 7), де в першому поверсі панують старі гірські дуби, а в другому — багато старої береки.

Щодо сріблястої липи та волохатого дубу [12], то їх розповсюдження ще більше обмежене і їхні всі знаходища та ґатунки треба об'явити під захистом. З гірським дубом справа стоїть краще — зараз можна знайти багато непорушених чистих деревостанів гірського дубу, особливо в *Могилівському, Моївському, Крижопільському, Рудницькому* та *Чечільницькому лісництвах*, але виділити заповідники й з цього рідкого у нас дуба — треба.

В межах цього ж району Подільських лісів (по межі з районом Правобережного лісо-степу в вузькому розумінні) розташовано *Савранську лісову дачу Савранського лісництва* (№ 8), Першомайської округи (дані про цей ліс за відомостями, що одержані УКОП від проф. А. Браунера). Лісовий масив типа грудів (дубово-грабовий ліс); вік лісу 20 — 120 років, поодинокі дерева 140 — 160 років. Цікаво, що тут проходить східня межа черешні (*Prunus avium* L.) та береки. Зі звірів водяться: лисиці, куниці, горностай та інші. Під заповідник бажано відвести такі квартали; 1 — 5, 9 — 15, 40 — 44, 47, 48, та 52 (1456,35 гект.); частина цих кварталів вже заказник Першомайського Округового Відділу ВУСМР'у.

В районі Правобережного лісо-степу (у вузькому розумінні, цебто між р.р. Богом та Дніпром), з погляду для нас цікавого, треба, поперше, відзначити один з найдальших на південь вододільних масивів, а саме — *Чорний ліс* (№ 9 — типа грудів), біля ст. Знаменка, Зінов'ївської окр. Лісова рослинність тут дуже характерна для вододільних лісів правобережного лісо-степу. Між іншим, тут є місце, де ізольовано росте бруслина *Evonymus nana* M. B. З тварин тут водяться дикі кози (козулі), куниці, вовки та інші. По балці Чорнолісці, на березі озера, є одне з найдальших на південь України сфагнових боліт, яке треба охороняти.

Згідно з пропозицією Одеського краєвого інспектора А. Браунера необхідно *Чорнолісьну, Чутянську, Вільно-Чутянську* та *Плосківську дачі Чорноліського лісництва* оголосити фавнистичним заповідником (разом 15.065 гект.), а найтиповіші квартали 224 — 227 (разом 113,8 гект.) та сфагнове болото по балці Чорноліської Чорноліської ж дачі — абсолютним заповідником.

В цьому ж таки районі Правобережного лісо-степу є заповідник, що утримується з державного бюджету (по лінії Наркомзему) — *Лісостеповий Заповідник ім. Шевченка* (№ 10), на правому березі Дніпра,

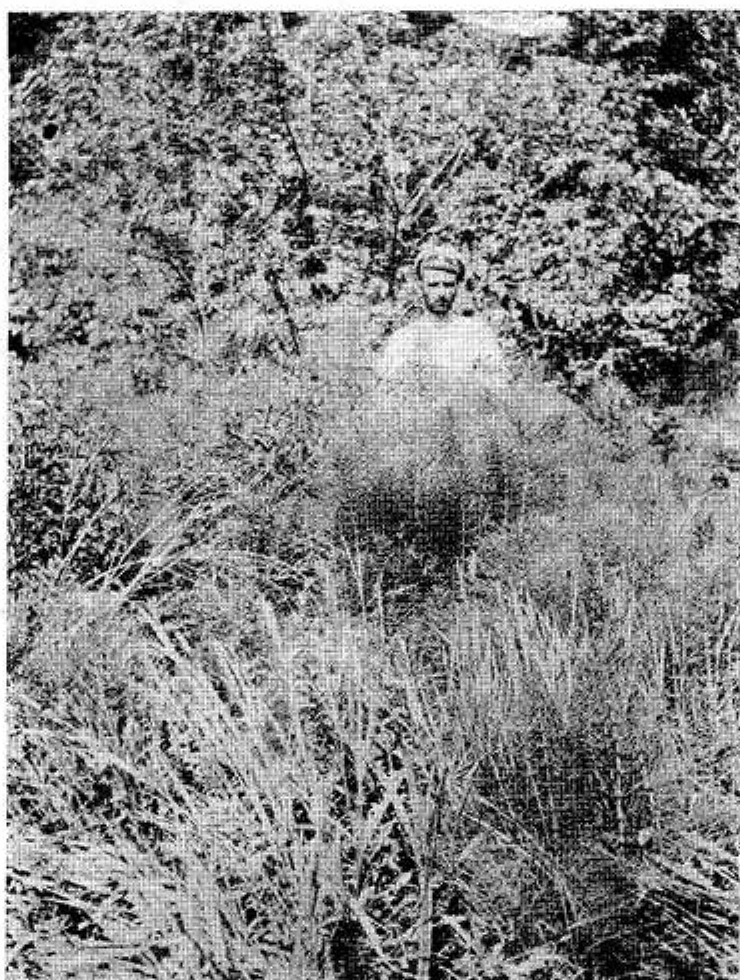
[12] Про них див. далі.

в районі м. Канєва. Дубово-грабовий (груд) ліс. Тут і Шевченкова Могила. Опріч того, заповідник репрезентує загальний ландштафт правого первісного берега Дніпрової долини. Площа близько 2.000 гек.

Конче потрібно також відшукати для заповідника лісовий масив у центральній частині району Правобережного лісо-степу.

Перейдімо до району Лівобережного лісо-степу.

На правому березі р. Ворскли, в межах Полтавської окр., біля с. Диканьки, є заповідна дільниця лісу вододільного (груд) типу, так

Зарості велетенської сосонки Equisetum maximum. Lam по дну балки Угольної, у Леонтьєвім Байраку.

Фото Г. Висоцького.

зване *„Парасоцьке“* (№ 11). Загальна площа заповідника — 150 гек Цікаво, що тут проходить східня межа поширення грабу *Carpinus Betulus* L. Характерна лісова фавна. Заповідник охороняється коштами Полтавського Музею та Полтавського Округового Відділу ВУСМР'у.

Треба також відшукати для заповідника участки вододільного лісу на вододілі поміж р.р. Ворсклою та Пслом в Охтирському чи Сумському районах[13].

[13] На правобережжі р. Псла в Сумськ. окр., в околицях с. Юнаківки є цікавий лісовий масив (тут трапляється рідка, мабуть, реліктова лісова рослина — *Lunaria radiviva* L.).

Кореспондент УКОП'у П. К. Архангельський повідомив Комітет про необхідність охорони декількох дільниць лісів Лубенської округи. З них найцінніші такі участки найбільш східніх грабових грудів (дубово-грабових лісів): *„Червона Гірка" — Лубенське лісництво, Червоногірська лісова дача* **(№ 12)** (квартали 70 — 73, 76, 77, 81 — 163,04 гект.) та *„Мгарське" — Лубенське лісництво, Мгарська лісова дача* **(№ 13)** (особливо цінний квартал 1 — площа 19,5 гект.). Тут, як і в Парасоцькому, проходить східня межа грабу.

Один з найдальших південних вододільних лісових масивів (з перевагою дуба, без граба) є лісовий масив, що вкриває правий берег р. Дінця, на південь од м. Змійова, біля Коробових та Зайцевих хуторів (Харк. окр.) — *Зміївське лісництво* **(№ 14)**. Тут взагалі бачимо надзвичайно характерний ландшафт для долини лісо-степової річки. Правий (первісний материковий) еродований балками берег долини вкритий дубовим лісом. Першу — заливну — терасу вкриває старий заплавний ліс (*„Хомутки"*); піскова тераса вкрита бором (*„Задонецьким"* та *„Бишкинським"*). В лісі на правому березі р. Дінця, між іншим, є місце, де ізольовано росте велетенська сосонка *Equisetum maximum* Lam. Тут треба заснувати великий комплексний заповідник державного значіння, що охопив би всі згадані геоморфологічні елементи.

Частина (дуже невелика) правобережної діброви, що належить місцевій Донецькій Біологічній Станції є вже заповідник. Так само й краща частина заплавного дубового лісу (урочище „Хомутки") з дуже великою охабою (старицею) Дінця — „Білим озером" та з характерною фавною (велика колонія сірих чапель, диких голубів — синяків *Columba oenas* та ін.) є заказник ВУСМР'у. Отже ґрунт для організації великого заповідника тут уже підготовлений.

Перейдімо тепер до байрачних лісків степу.

На Правобережжі, в районі Молдавських степів, трапляється особливий — західній тип байрачних лісів, із західньо-европейськими родами дубів *Quercus sessiliflora* Salisb. та *Q. lanuginosa* Thuill; останній дуб по інших районах України не трапляється. Професор А. Браунер радить[14] для заповідника такий байрак, що лежить найдальше на південь — б. с. Павлівки, Захар'ївського району, Одеської округи (*Павлівське лісництво* — **№ 15**), в якому, опріч волохатого дуба *Quercus lanuginosa* Thuill., трапляється також характерний для цих лісів кущ — сумах *Rhus cotinus* L.

В Дніпропетровській окрузі є типовий байрак — *„Яців Яр"* **(№ 16)** (*Дніпропетровське лісництво, Лівобережне участкове лісництво, Любимівська дача;* квартали 10—12, площа — 110,2 гект.). Тут трапляються старі дуби — 2 метри в обхваті; багата фавна. Охорона цього байрака особливо важлива для м. Дніпропетровського, як місце для природничих екскурсій[15].

[14] В листуванні з Центральною Інспектурою Охорони Природи.

[15] Відомості про цей байрак одержано УКОП'ом від Дніпропетровського краєвого інспектор охорони природи проф. М. Акимова.

Останній (проф. М. Акимов) подає ще відомості про типовий байрак — *урочище „Паськове"*, Кременчуцької окр., Лихівського району *(Мишуринське участкове лісництво)*, біля с. Бородаївки **(№ 17)**.

В районі Наддонецьких степів, по еродованому балками правобережжю долини р. Оскола, є дуже інтересний великий дубовий *байрачний ліс біля ст. Моначинівки*, Куп'янської округи **(№ 18)**. Тут

Насадження у Грабовій балці (Донецький кряж). Ліворуч—ясен, праворуч — граб.

Фото Г. Танфільєва.

трапляється ціла низка рослин, що далі на схід не заходять, як-от: перевоцвіт *Primula officinalis* (*L*). Hill, тонконіг лісовий *Poa remota* Forselles та ін. Що сталося з цим байраком на протязі останніх років — невідомо.

У цьому ж природному районі, у Куп'янській окр., є типовий байрак „*Баюрки*", який належить радгоспові „Червона Хвиля" (коло с. Бурлука) **(№ 19)**. По узліссю цього байраку — степова рослинність та живуть бобаки.

Дуже характерні своєрідні байраки (переважно дубові та дубовоясеневі) трапляються в районі Донецького лісо-степу. Байраки тут розташовуються по глибоких балках, частенько коньоноподібних, з відслоненими скелями пісковику серед ліса на дні балки та по її схилах. Ціла низка рослин характерна для байраків Донецького кряжу, як-от: *Arum orientale* M. B. та *Lysimachia verticillata* M. B. та інші.

Найкраще збереглися байраки по балках, що впадають в долину річки Глухої — *дача „Глуха"* (верхів'я р. Глухої), *дача „Леонтіїв байрак"* та *дача „Дерезовата"* **(№ 20)**. Найбільше збереглися, очевидно, перша й остання дачі. Леонтіїв байрак дуже попсований шахтами для

здобування вугілля, що порозкидані серед лісу. Але в цьому урочищі на дні балки Коренної можна виділити деякі характерні участки, де росте багато велетенської сосонки *Equisetum maximum* Lam. Згадані байраки Донецького кряжу характером своїм становлять вже перехід до невеличких вододільних лісів.

Всі згадані попереду дачі понад річкою Глухою зараз належать до Тимірязівського лісництва, Сталінської округи.

В цьому ж таки районі є відомий *байрак у балці Грабовій* (**№ 21**) (біля села, що має ту саму назву), в якому ізольовано росте природне грабове насадження з *Carpinus Betulus L.* та багатьома лісовими рослинами, що тут трапляються ізольовано. Балку Грабову конче треба зробити заповідником. Але цю балку передано селянам[16].

Добрі й дуже характерні для Донецького кряжу *байрачні ліски* є також *по балках Комишуватій* та *Матвіївій* біля підніжжя гори *Савур-Могили* (Сталінська окр., Амвросіївський район — **№ 22**). На схилі гори є також дубовий лісок. Савур-Могила дуже висока гора, розташована на положистому плато, на правобережжі р. Міуса. З нею сполучена ціла низка народніх переказів та пісень. Дуже бажано оголосити цю гору заповідною в цілому (вона ж бо, через каменистість, не має жадного практичного значіння).

На південь від Донецького кряжу, в районі Бердянсько-Маріупільських степів, біля с. Ігнатівки, вже в районі поширення ґранітових відслонень, є один з найдальших південних байрачних лісів (єдиний природний лісок в межах згаданого району). Це урочище *„Дубки"* (**№ 24**) розташовано в балці, що має ту саму назву. В зіллястій рослинності трапляються згадані попереду роди *Arum orientale* M. B., *Lysimachia verticillata* M. B., характерні для байраків Донецького кряжу[17].

Далі переходимо до соснових та мішаних лісів надлучних або других річкових терас лісо-степу та степу (бори та субори).

Поперше, користуючись із випадку, наведемо такий приклад.

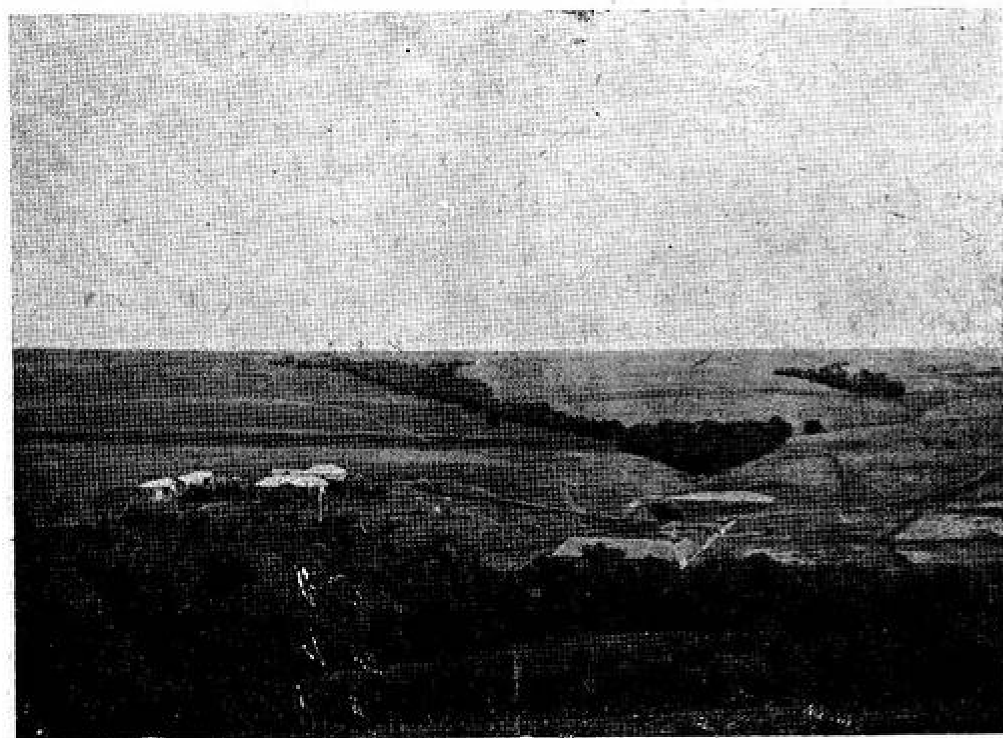
Оскільки може людина змінити природу та ще й в бік шкідливий для самої людини,—це доводять кепські дубові ліси піскуватих площ лівобережжя р. Бога в *Вінницькому* та сусідних *лісництвах* того ж Поділля. Ці дубові ліси, що здебільшого не можуть дати навіть доброго телеграфного стовба в 60 років, заступили місце колишніх двоповерхових деревостанів з сосни в горішньому поверсі та того ж паганенького дубу — в долішньому поверсі (т. зв. субори). Сосна колись була тут добра, бо інакше не залишилося б таких люд-

[16] Разом з цим треба згадати, що охорони вимагає островне находище грабу в кварталі 73 *Маяцького лісництва*, Артемівської округи (див. В. Акопов. Островне находження грабу понад Донцем в Артемівській окрузі.— Охор. Природи на Україні. Зб. II. Харків, 1928. Ст. 114). Тут є на площі в 1 гект. близько 378 стовбурів грабу, яких вже трохи попсовано. У цьому ж лісництві є цікаві природні насадження дубу на крейді (**№ 23**).

[17] Цей лісок 1925 року одвідали були ботаніки М. Клоков та Ю. Клеопов; тоді вони ще застали його цілий.

ських назов (що є, як кажуть, триваліші за природні ліси), як от назви сіл — Борківка, Приборівка, Сосни, Сосонка та інші. Тепер же природної сосни в цих місцях немає і навіть досвідчені лісничі почали сумніватися в тому, що вона може тут рости. Це доводить, як міцно людство винищує природу і яка реальна шкода стає від цього.

В Турбівській дачі Вінницького лісництва (№ 25) треба утворити заповідник, здається, *найпівденнішого* в СРСР *вересняку* (вересняк—рослинне суспільство з *Calluna vulgaris* Salisb.—вереску, від якого набув

Байрачні ліски по південному схилу по р. Глухій (Донецький кряж).
Фото Г. Висоцького.

собі назву місяць „вересень"). В цій дачі є вельми типові вересняки, які з'являються, так би мовити, „реліктами" соснових лісів, що їх знищила тут людина, як це згадувалося вище.

В районі Правобережного лісо-степу є чудовий куток, який вимагає організації тут державного лісового заповідника. Це: 1) дубово-грабові ліси по Мошенських горах, 2) величезне болото Ірдинь та 3) Черкаський бір (№ 26). Згідно з відомостями М. Акимова, в *Мошенській лісовій дачі Мошенського збільшеного лісництва* бажані під заповідник квартали 35, 36, 39, 40, 43—46, 49 та 50; в *Черкаській дачі лісництва „Черкаський бір"* — квартали 67, 68, 81, 82, 83. Загальна площа проєктованого заповідника — 1264,3 гк. Тим більше треба поспішати з організацією тут заповідника, що Черкаський бір дуже терпить від впливу людини, і вже загубив багато гарних деревостанів, що тепер обернулися на рідколісся з мізерними соснами, пошкодженими комахами.

У районі Правобережного лісо-степу, Кременчуцької окр., згідно з відомостями, одержаними УКОП'ом від М. Акимова, є також сосновий ліс, що його частина заслуговує бути заповідником місцевого значіння. Це *Андрусівська лісова дача Кременчуцького лісництва* (№ 27), біля м. Н. Ґеорґієвського (12 верст від нього). Загальна площа всієї дачі 1.873,92 гкт.; під заповідник бажані квартали 17, 24, 25, 28 площею 238,6 гект. Із звірів тут водяться козулі, барсуки, лисиці тощо.

В районі Лівобережного лісо-степу (*Сумське* та *Лебединське лісництва* (№ 28 а, в, с) особливо інтересні й характерні *бори над р. Пслом в Сумській окр.* Тут треба вилучити участок борів, у котромусь із таких місць: біля села Низи, біля с. Межиричі та біля міста Лебедина (урочище „Маськи", або біля с. Боровеньки, де є сфагнові болота). В зазначених місцях, опріч звичайних борових форм (роди грушанок — *Pirola* та інш.) є ізольовані від суцільного ареалу колонії борових ягідних кущів: брусниці *Vaccinium vitis idaea* L. та чорниці *V. Myrtillus* L. Над р. Ворсклою, біля м. Охтирки, є цікавий т. зв. *Литовський бір*, зі сфагновим болотом. Сучасний стан цієї пам'ятки ще не з'ясовано.

Полтавський Державний Музей, завдяки енерґії завід. Природничого відділу Гавриленка, організував місцевий боровий заповідник — „*Гетьманщина*", в Полтавському лісництві, Боровому підлісництві (№ 29). З масиву бору, площею близько 4.000 гект., виділено кв. кв. 13,22 та 23 — суцільним масивом щось із 100 гект. Бір цей розташовано в долині р. р. Ворскли та її доплива Мерли. З тварин тут є козулі, куниці, горностай, барсук і т. ін.

В районі Наддонецьких степів багато борів трапляється в долині р. Дінця. Згадаємо про найкращі [18].

У Ближньо-Малинівській дачі Чугуїво-Бобчанського навчально-дослідного *лісництва* Харк. С.-Г. Інституту, Харк. окр. (№ 30) вимагають у першу чергу охорони такі квартали: 27 та 26 — з улоговинками типу вогкого субору з *Majanthemum bifolium* DC. (рідка північна рослина Наддонецьких борів та взагалі лісо-степу); кв. 4 — вільшанник з дуже рідкою в лісо-степу рослиною — *Calla palustris* L.; кв. 3 — вільшанник з також рідкою на Україні папоротью — *Struthiopteris germanica* Willd.; кв. 25 та 42 — типовий субір. Охоронити ці участки, а також інші в *Чугуїво-Бабчанському лісництві*, як природничі заповідники,— це невідкладне культурне завдання Харківського Сільсько-Господарського Інституту, якому підлягає зазначене лісництво.

У Червоно-Шахтарській лісовій дачі Ізюмського лісництва (№ 31) цікаві квартали 2 та 3, де росте північна рослина — п'ядич — *Lycopodium clavatum*. В *Олександрівській лісовій дачі Святогірського лісництва* (№ 32), в кварталі 42, у влоговині М. Дрюченко знайшов ізольоване находище *Majanthemum bifolim* DC.

[18] Про найкращі бори долини р. Дінця ми одержали відомості від М. М. Дрюченко, за що йому дуже вдячні. Див. також його статтю: М. Дрюченко. Чи існували природні придонецькі бори? — Український лісовод. 1929, № 6 (33). Харків.

У районі Наддонецьких степів над р. Дінцем, там де саме впадає ріка Красна (біля с. Кремінної), є найдальший південно-східній на Україні великий бір *(Ново-Глухівське лісництво,* тепер *Петрівське лісн.*— № 33). В околицях тієї ж таки Кремінної, але на північ від неї, є сфагнові болота (найдальші південно-східні на Україні) з характерною й багатою на північні форми рослинністю. Конче потрібно вилучити дільницю згаданого бору та деякі сфагнові болота для заповідання.

В районі Надсамарських степів, в долині р. Самари, є острівний, найбільш південний масив бору на Україні. Це *Самарський боровий масив, Дніпропетровського лісництва* (№ 34). Всю площу цього масиву — 14.443,54 гект. Дніпропетровський крайовий інспектор охорони природи М. Акимов пропонує відвести під фавнистичний заповідник, а під абсолютний заповідник такі квартали: 32, 33, 52, 53 — площею 277,68 гек. та кв. кв. 77, 78, 95, 96 — площею 255 гек. *дачі „Козачий Гай“* та кв. 18, площею 54, 74 гект., *дачі Чорвоноліської.* У цьому бору трапляється багато північних рослин: болотечка зі сфагнумом, північні папороті — *Struthiopteris germanica* Willd., *Botrychium Lunaria* Sw. та ін.

В долині річки Самари є ще цікавий участок: це *Самарська лісова дача Лівобережного участкового лісництва Дніпропетровського збільшеного лісництва.* В кварталах 33 та 39, площею біля 121 гектар, є вільшанник з великою кількістю північних рослин, а серед пісчаних кучугур трапляються болотечка зі сфагнумом (М. Акимов).

У зв'язку з борами треба згадати й природні *соснові насадження на крейді* на правому березі долини р. Дінця — відомі колишні *„Святі Гори“ (Теплинське лісництво),* в Артемівській окр. (№ 35). Це один з небагатьох навіть у межах цілого Союзу і майже єдиний на Україні випадок, що сосна росте на крейді. Тут ще трапляються зарості сумаху *Rhus Cotinus*, що в цій частині Дінцевого правобережжя є ізольований від свого суцільного ареалу. Тепер тут колишній Святогірський манастир використовується, як робітничий курорт.

Треба згадати, що року 1928 В. І. Акопов натрапив біля с. Лаврент'івки, вище с. Крива Лука, по крейдяних відслоненнях правого берега долини р. Дінця, Артемів окр., на 3 — 4 *ділянки невиличких* природних насаджень сосни (№ 36)[19]. Ці участки також бажано охоронити. Вивчення цих „крейдяних борів“ має велике значіння з погляду можливостей меліорації засаджуючи сосною крейдяні оголення, що так широко розповсюджені в районі Наддонецьких степів.

Треба ще згадати про найпівденніші на Україні природні ліски, про так звані *„гайки“* з дубу (*Quercus pedunculata* Ehrh) та берези *Betula pubesuncens* Ehrh. var. *glabra* Fiek), що розповсюджені по пісках Дніпрового Низу. Ці гайки оточують колом зниження серед пісків; зниження ці в центрі часто засолені. На щастя, найкращі дільниці пісків Дніпрового Низу з гайками вже ввійшли до складу великих

[19] Є. Лавренко. Нова знахідка сосни на крейді понад р. Дінцем.— Охорона Природи на Україні. Зб. II. Харків, 1928, стор. 114.

державних заповідників: *„Буркути“* (частина *Чалбаської арени* — № 37[1]), та частина *Іванівської арени* (№ 38) до складу Державних Піскових Заповідників Дніпрового Низу, а відома *Солено-Озерна лісова дача* (№ 39) — до складу Державних Надморських Заповідників.

Тепер перейдімо до *заплавних лісів* та взагалі до *„плавнів“*.

На Україні вже є заплавний заповідник на середньому Дніпрі, 20 кілометрів нижче од міста Києва (в межах того язика Полісся, що є на південь від м. Києва), а саме — *Державний Рибний Заповідник „Конча-Заспа“* (№ 40) (на бюджеті НКЗС). Заповідник складається з луків, площею близько 98 гек.; навкруги луки оточує дубовий гай, площа якого дорівнюється 65 гек. До дуба в цьому заплавному лісі домішуються осокір, верби, рідко — в'яз. Дуби дуже старі: деякі ґатунки дубу мають у діяметрі до 2 метрів. Береги деяких заток вкривають непрохідні нетрі верби (*Salix alba* L). Озера заповідника — Конча та Заспа та протоки Дніпра Козаче-Лящівка та Старик мають площу приблизно щось із 300 гек. Тваринний світ, характерний для заплавин, досить багатий. Заповідник головним чином рибний, з Рибною Станцією. Поруч із заповідником знаходиться заказник ВУСМР, що охоплює острови Козачий та Круглик. З заходу до заповідника прилягає бір *(Вітянське лісництво)*[20].

Попереду вже згадувалося про заказник „Хомутки“ над р. Дінцем, біля Коробових хуторів,— прекрасний зразок дубово-ясеневого заплавного лісу.

М. Акимов радить для організації місцевого заповідника заплавний ліс по р. Ворсклі, а саме — урочище *„Хандаліївка“, Кременчуцького збільшеного лісництва, Мишуринського участкового лісництва,* біля с. Хандаліївки (№ 41). Ліс складається з таких порід — дубу, тополі, осики та верби; переважають осика та верби. Це урочище цікаве, як місто постійного гніздування малої білої чаплі та інших птахів.

М. Акимов ставить питання про організацію заповідника на острові *Фурсіні*, Дніпропетровської окр. (*Дніпропетровське лісництво, Паньківська дача* — (№ 42). Цей вкритий лісом острів є місце розплідження та перельотна станція птахів. Увесь острів площею близько 1.300 гек. треба залучити під фавнистичний заповідник, а кв. кв. 41 та 42 під абсолютний заповідник[21].

---

[20] М. Шарлемань. Державний заповідник „Конча-Заспа.— Збірник Праць Державного Рибного Заповідника „Конча-Заспа“. Том І, 1928. Київ.

У статті Є. Лавренка — Охорона природи на Україні, „Кончу-Заспу“ помилково показано на північ від Києва.

[21] М. Акимов подає (до УКОП'у) також відомості про заплавний ліс по р. Сухий Омельник — *урочище „Шпельта“*. Кременчуцької окр., біля с. Н. Успенського (*Кременчуцьке збільш. лісництво, Крюківське участкове лісництво).* Ліс складається з дубу (до 110 років), бересту, верби (до 200 років), осики, тополі, чорноклену. Зі звірів — барсук, лисиця; в червні 1928 р. піймано бобра (№ 43).

Переходимо тепер до *„плавнів"* півдня степової смуги. Це заплавини наших південних річок, що довго залишаються під водою; вкриті вони болотами, луками та на побільш піднесених місцях — заплавними лісами.

Найбільший окремий масив плавнів знаходимо по р. Дніпру на південь від м. Запоріжжя. Це так званий *Великий Козачий Луг* (або *Кінські Плавні*), площею близько 80.000 гек. М. Акимов пропонує заснувати тут державний заповідник, площею з 825 гект., проти сіл Павлівки, Златопіль та Маячки (**№ 44**). Нині ці плавні підпорядковано лісництву. На площі, що передбачається під заповідник, є зарості лози, піскуваті луки, болота з очеретом, бакаї (протоки). Тут живе велика кількість болотяних та водяних птахів. Місце зупинки птахів при перельотах.

Конче потрібно також охоронити плавні у гирлах наших великих річок — Дніпра та Дністра.

За вказівками проф. А. Браунера, над р. Дністром треба вилучити для охорони дільницю біля *озера Тудорово*, близько с. Яськи, Одеської окр. (**№ 45**). Тут виявлено плавневу рослинність та характерну фавну. Тут і притулок для кількох екземплярів видри.

На *Дніпровому пониззі* проф. А. Браунер радить для заповідника (головним чином для охорони риби) кільки тисяч гектарів плавнів з такими межами: з півночі — гірло Рвач, далі зі сходу — понад Вільховим Дніпром до р. Домахи, а звідти — до виходу р. Домахи з Бакая (Старий Дніпро), з півдня — Бакаєм, з заходу до мілини Дніпрового Лиману. Тут дуже характерна плавнева рослинність — безмежні простори очерету *Phragmites communis* Trin., рогози *Typha*, куги *Scirpus lacustris* L. та ін. Подекуди вільхові зарості (**№ 46**).

Згадаємо при кінці про *Качкарівський заказник*, Херсонської окр., біля с. Качкарівка (**№ 47**), що має площу щось із 1.670 гек., в Дніпрових плавнях. Заказник організовано ВУСМР для охорони (до 1/X 1931 р.) кількох оленів, сарн (козуль) та численних фазанів[22].

III. Організація лісових заповідників на Україні.

Сучасний стан організації лісових заповідників зовсім не задовольняючий. Покищо є такі лісові заповідники: Державний Шевченківський, якого ще остаточно не оформлено і охорону його ще не організовано, Державний Рибний та Дніпрової піймі — „Конча-Заспа" та два місцеві — дубово-грабовий ліс „Парасоцьке" та боровий „Гетьманщина", Полтав. окр., що підпорядковані Полтавському Державному Музеєві. Крім того, як вже згадувалося раніше, в межах Державних Піскових Заповідників Дніпрового Низу та Державних Надморських Заповідників знаходяться найпівденніші на Україні ліски, а саме дубово-березові гайки.

[22] В. Аверін. Охорона птахів та пташинні заповідники на Україні. — Охор. Природи на Україні. Зб. І. Харків, 1927.

Лісові пам'ятки природи, що їх перелічено раніше — це найцінніші пам'ятки цього роду, ураховуючи сучасні наші знання пам'яток природи України. Значна їх частина має республіканське (державне) значіння а деякі і всесоюзне значіння (як, наприклад, Бучина, Самарський лісовий масив тощо).

Щодо організації державних заповідників, то в першу чергу, з нашого погляду, потрібно це проробити для таких пам'яток.

В межах Полісся для організації державних заповідників варті Білокоровицьке лісництво (дача „Корабель" та інші) та Баранівська дача Новгород-Сіверського лісництва, з ялиновими насадженнями. Дуже бажана також організація державного заповідника в Славуцькому та Ушомірському лісництвах; в останньому зі спеціяльною метою охорони бобрів.

З вододільних лісів лісо-степу в першу чергу потрібна організація державних заповідників у таких лісах: „Бучина", Сатанівської дачі, Городоцького лісництва; Савранської лісової дачі Савранського лісництва; Чорному лісі та у Зміївському лісництві (правобережна діброва та заплавний ліс — „Хомутки"). В останньому місці організація державного заповідника конче потрібна в зв'язку з тим, що це місце приваблює екскурсії ВИШ'ів Харкова, бо природа ближчих околиць Харкова надзвичайно сильно зіпсована. Крім того, тут вже існує Донецька Біологічна Станція, яка зможе бути науковою базою для стаціонарного вивчення цього заповідника.

Перейдімо тепер до соснових лісів лісо-степу. Тут, здається, потрібна організація державних заповідників у першу чергу в Черкаському борі (разом з болотом Ірдинь та Мошенськими лісами), Самарському лісовому масиві та крейдяному борі — колишні „Св. Гори" (в останньому місці разом з лівобережними борами на піску — Олександрівська лісова дача та іншими типовими насадженнями). Треба вжити заходів також і до охорони типових дільниць Чугуїво-Бабчанського навчально-досвідного лісництва (особливо згаданих кварталів Ближньо-Малинківської дачі), вважаючи на близькість цього лісництва до м. Харкова[23]. Як вже згадувалося вище, це — обов'язок Харківського С.-Г. Інституту.

Щодо охорони заплавин, то в першу чергу, мабуть, потрібно заснувати державний заповідник у гирлі Дніпра (звичайно абсолютний, а щодо основних завдань — рибний та взагалі зоологічний). В зв'язку з майбутньою меліорацією „Великого Луга" повстає також питання про охорону типових дільниць цих плавнів.

Як вже згадувалося спочатку, утворення державних та місцевих заповідників ще остаточно не вирішує справи про охорону незайманих ділянок українських лісів, як відповідних еталонів природної продукції деревини при відповідних дуже мінливих на терені України

[23] Треба також згадати про необхідність негайної охорони кв. 17 *дачі „Моховате" Люботинского лісництва* (Харків. окр.), де знаходиться одне з південних сфагнових боліт — „Моховате".

умов місцезростання лісу. Треба, щоб у кожному лісництві існували заповідні дільниці (хоча б окремі квартали), які репрезунтували б найцікавіші з того чи іншого погляду та типові для кожного лісництва дільниці лісу[24]. Тут потрібна ініціятива досвідних установ, ВУПЛ'у.

У справі охорони лісів, як і взагалі в справі охорони природи, велика нива роботи для краєзнавців. Головні завдання: відшукування нових лісових пам'яток природи, вивчення вже відомих та нових лісових пам'яток, наглядання за охороною і т. ін. Місцеві краєзнавці, лісоводи, вчителі повинні бути головними застрільщиками в цій справі на місцях[25].

Неведемо основну літературу по лісах взагалі та по лісах України.

1. Алексеев, Е. В. *Типы Украинского леса. Правобережье.* 2-е изд.— Киев, 1928. Основна робота по типах лісів України.

2. Воробйов, Д. В. та Погребняк, П. С. Лісовий типологічний визначник Українського Полісся.— Окр. відбиток з XI вип. Трудів з Лісової Досвідної Справи на Україні. Харків, 1929. Основна робота по типах лісів Українського Полісся; визначник типів лісів Укр. Полісся. Виписувати можна безпосередньо від ВУПЛ'у (Харків, НКЗС, ВУПЛ).

3. Воробйов, Д. Типи лісу та лісові асоціяції Українського Правобережного Полісся.—Тр. з Лісов. Досвідн. Справи на Україні (вид. ВУПЛ'у), вип. VII. Харків, 1927.

4. Воробйов, Д. Типи лісу та лісові асоціяції Українського Лівобережного Полісся.— Тр. з Лісов. Досвідн. Справи на Україні, вип. X. Харків, 1928.

5. Лавренко, Є. Рослинність України.— Вісник Природознавства, 1927, №№ 1, 2. Харків, 1927. Карти розповсюдження лісових рослин на Україні.

6. Морозов, Г. Ф. Учение о лесе. 4-ое изд.— Ленинград, 1926. Основна робота з фітосоціології лісу.

7. Погребняк, П. Лісорослинні умови Правобережного Полісся України.— Тр. з Лісов. Досв. Справи на Україні, вип. VII. Харків, 1927.

8. Погребняк, П. Лісорослинні умови Лівобережного Полісся України.— Тр. з Лісов. Досв. Справи на Україні, вип. X. Харків, 1928.

9. Сукачев, В. Растительные сообщества (введение в фитосоциологию) — 4-е изд.— Изд. „Книга". Ленинград — Москва, 1928. Основна робота по рослинним суспільствам та з методики вивчення рослинних суспільств.

10. Сукачев, В. Краткое руководство к исследованию типов лесов.— Изд. „Новая Деревня". Москва, 1927. Основна методологія з вивчення типів лісів (лісових рослинних суспільств).

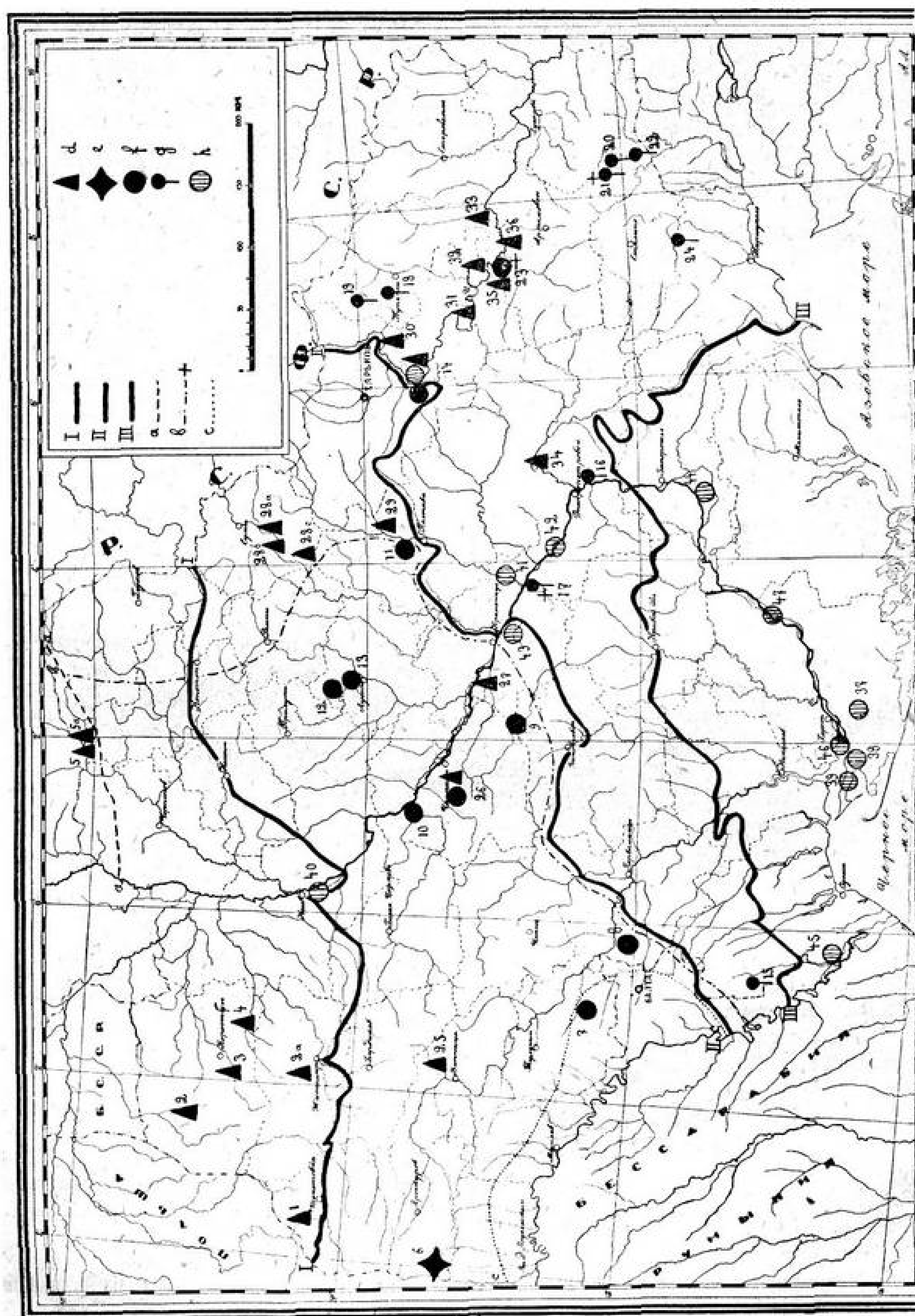
Див. також випуски VII та X „Тр. з Лісової Досвідної Справи на Україні", де багато робіт по типах лісів України проф. Г. Висоцького, Д. Воробйова, П. Кожевнікова, П. Погребняка та В. Шмідта, а також № 10 „Вістей Харківського С.-Г. Інституту", де є роботи по типах лісів проф. Г. Висоцького, М. Дрюченко та інших.

---

[24] Про лісові рослини (дерева, кущі, зіллясті рослини), які потрібують охорони і в окремих своїх гатунках, ми присвятимо окрему статтю.

[25] Всякі відомості про лісові пам'ятки природи треба направляти або безпосередньо Українському Комітету Охорони Природи (Харків, вул. Артема, 29, НКО — УКОП'у) або Краєвим Інспекторам охорони природи: Київському — М. Шарлеманю (Київ, в. Жертв Революції, 23); Харківському — Є. Лавренко (Харків, вул. Вільної Академії, № 6—8); Дніпропетровському — проф. М Акимову (Дніпропетровське, Просп. К. Маркса, 18, ІНО); Одеському — проф. А. Браунеру (Одеса, Дегтярна, 29).

Анкети для опису пам'яток природи можна одержати від УКОП'у чи інспекторів. Анкети ці також надруковані в збірн. І. „Охорона природи на Україні" (Харків, 1927).

Карта розподілу лісових пам'яток природи на Україні.

I — південна межа лісової зони Полісся; II — південна межа лісо-степової підзони; III — південна межа звичайної чорноземлі (північна межа сухих степів — за Г. Маховим); *a* — південна межа ялини (*Picea excelsa* Link.); *b* — східня межа та окремі находища грабу (*Carpinus Betulus* L.); *c* — східня межа гірського дубу (*Quercus sessiliflora* Salisb); *d* — шпилькові та мішані ліси (переважно бори та субори) та релікти бору (вересняки тощо); *e* — бучина; *f* — вододільні листяні ліси (переважно груди) лісо-степу; *g* — байрачні листяні ліси (переважно діброви) степової смуги; *h* — заплавні ліси (та взагалі плавні) та гайки пісків Дніпрового Низу. Цифри окремих пам'яток див. у тексті.

Ф. Лутай.

Юрківська старовина.

(До заснування с. Юрківки, на Запоріжжі).

Юрківка, одне з великих сіл на Запоріжжі, на всю округу відзначаєтся своєю організованістю, любов'ю та прагненням до освіти, великою свідомістю та стійким курсом на нове радянське село. „Червоне село“ — люблять називати себе юрківці, і є за що. Юрківці були активними борцями за здобутки Жовтня в 1920—1921 роках, організовано дали відсіч грабіжницьким бандам, що звели собі гнізда в сусідніх селах по річці Кінці; організували першу на Запоріжжі велику комуну „Незаможник“, що свого часу, маючи таких досвідчених керівників, як небіжчік Дем'яненко, була одною з кращих на Україні; а в 1921—22—23 роках, коли більшість шкіл Запорізької округи, переведених на утримання сільських громад, стояли без палива, а вчителі не одержували нічого,— Юрківські школи працювали без перерви й учителі платню одержували (натурою, звичайно). До десятих роковин Жовтневої революції юрківці власними силами збудували гарного „народнього дома“ на 600 глядачів, провели туди електрику, влаштували там кіно-театр, електрифікували сельбудинок, сільраду, а коли восени виявилося, що два шкільних комплекти не будуть взяті на районовий бюджет, юрківці взяли їх на свої кошти: „Не припустимо, щоб на десятому році революції діти були поза школою“. В Юрківці гарно працюють кооперативи, — сільсько-господарче, кредитове й споживче т-ва, СТВД, КНС й різні дрібні організації.

Отже з цього вже бачимо, що Юрківка революційних часів дає багато дуже цікавих моментів до краєзнавчого вивчення. На житті цього села з 1917 року можна було б простежити історію й досягнення так би мовити „нормального“ села, що розвитком своїм давало дуже добру ілюстрацію до правильности теоретичного підходу радвлади в сільськім питанні. Швидке підвищення громадської свідомости широких селянських мас, їхній дбайливий і глибокий підхід до інтересів села, ті цілком реальні досягнення в будуванні нормальних умов сільського життя, що ми їх тут тільки побіжно перерахували — все це вимагає спеціяльної роботи, що ще чекатиме, очевидно, на свого дослідника.

Старовина Юрківки над річкою Кінкою теж цікава.

Не торкаючись попередніх стародавніх часів, вважаю за необхідне сказати кілька слів за часи перед заснуванням села Юрківки. Широка долина річки Кінки за часів існування Запорізької Січи була межею поміж землями, які складали так звані „Вольнощі Війська Запорізького“ та татарськими пасовиськами, при чому вже в ті часи по лівому березі річки Кінки були невеличкі татарські селища й навіть щось подібне до примітивних фортець, що їхні рештки й зараз є в районі між Оріховим і гирлом річки Кінки. Їх призначення було, коли

не захищати, то хоч сповіщати мирне татарське населення про неждані наскоки бойових козацьких ватаг.

Іноді татари переходили Кінку й пасли свої табуни й на правому березі Кінки й навіть мали там свої селища, про що знов таки свідчать сліди селища в с. Жеребці на правому березі проти села Юрківки. Татарські назви річок, наприклад, Г а й ч у л, свідчать про те, що раніше татари блукали зі своїми гуртами по всій території теперішньої Запорізької округи, так що в часи богдана Хмельницького вони сягали аж до Самари й Орелі, а в часи кошового Сірка багато татарських селищ було по річці Кінці у плавнях, де вони відмежовувалися від козачих ділянок лише болотами та протоками. Про сусідські відносини та сутички свідчить листування Сірка з Кримським Ханом у 1675 році: „Хоч ваші й наші молодці по розлогах і диких степах гуляючи сходитимуться й битимуться, того нам й вам до застя війну велику ставити сполна не треба“ [1]. Той же Сірко гостро відповідає гетьманові Самойловичу на його докір з приводу того, що татари пасуть свою худобу на землях казацьких, доводячи, що й козаки підчас нужди пасуть по степах татарських [2].

Отже цих решток недавніх селищ багато ще збереглося в селі Юрківці й по них багато можна сказати за Юрківську старовину.

Так, у північно-західній частині села, понад берегом річки Кінки, саме в тому місці, де вона робить „коліно“, круто повертаючи на північний схід, щоб знову круто повернути на захід, там, де високий берег відходить убік, а річка розливається широким „лиманом“, в садибі селянина Ралка В. В. гарно видно рештки яких то будівель, вялів та рівчаків. Як свідчать старі люди, це — рештки якихось невеличких фортець, що замикали переправу через річку Кінку з правого берега на лівий бродом, що був на цьому місці.

„Тут колись був великий брід, що вів на той бік; через оцей брід ішов великий Чумацький шлях, якими ходили чумаки до Криму, звідціля він іде на Кічкас і на Дніпропетровське. А отут трохи вище, як раз де Кінка повертає до Юрківки від залізничого мосту, була гребля. Там я вже не знаю, а старі люди розказують, був водяний млин якогось то Юрка“, оповідають юрківці: „А оце чи то татари, чи турки рівчаки понакопували та вали понасипали. Тут, як видно, й будівлі якісь були. Раніш вали ці вищі були, а рівчаки були глибші, та все воно вже позасовувалося“.

З другого протилежного боку села, в південній його частині, саме на схилі гори, що зветься Лисою, або ще Шаровою, серед розораного поля можна ще добре бачити рештки татарського селища, або аула, чому й перша назва села була А у л. Тільки добре зберігся фундамент мечети приблизно метрів 12×12, а жовто-сірі купи, шматки битої цегли, вапна свідчать, що тут колись було невелике людське селище. Коли саме залишили татари цей аул й яка його була назва — ніхто того

[1] В е л и ч к о, Летопись, т. II.

[2] М а р к о в и ч, Історія Малоросії, т. II.

не знає, а стіни зруйнованої мечети достояли до 1787 року, коли сталися закладини церкви в селі Жеребці, й були тоді розібрані й пішли на будівлю цієї церкви.

А ще далі, вже на південному схилі цієї лисої гори до Шаврової балки, саме там, де річка Кінка робить дугу й близько підходить до крутих схилів гори та глибокої Шаврової балки,— знову явні сліди яких то старовинних будівель з груботесаного каміння, щось схоже на примітивні фортеці, — метрів 50 завдовжки й 40 завширшки, навкруги мало вже помітні засунуті пісками рівчаки, саме сюди підходить великий яр-провалля, розмите водою за недавні часи й частина цього каміння лежить на глибокому дні його.

Звідціля з гори далеко-далеко на долоні видно степ на північний й південний схід по той бік річки Кінки і всю широку долину річки Кінки — Оріхове, Малу Токмачку й далі мало не до Чубарівки (Поліг). Отут колись татарські вартові-доглядачі чекали на ворога: чи не з'явиться де козача ватага, щоб раптом несподівано налетіти на вороже мирне селище. А з нижніх валів, що в північній частині села, вниз по течії добре видно всю долину річки Жеребця, велику Берестову балку й далеко-далеко на північ аж до села Камишувахи,— тут саме й замикався брід через Кінку.

Між іншими рештками старовини в с. Юрківці треба зазначити досить значну кількість кам'яних баб; деякі з них звертають увагу своєю формою та мистецькою роботою старовинного майстра. Особливо цікава „баба" стоїть на воротях у селянина Чуднівця І. Д.— велика жіноча постать, досить гарно вибита. Лице й голова з величезними сергами у вухах, на шиї і грудях гарно вибите намисто, довга жіноча одежа складами, підперезана поясом в попереці. Друга біля будинку СТВД: це вже, як видно, чоловіча постать з якоюсь чудернацькою шапкою на голові...

Заснування села Юрківки, як і більшости великих слобід по річці Кінці, треба віднести до часів руйнування Січі та загального розмежування захоплених вільних степів; про це свідчать і записи по церковних книгах старовинної церкви села Жеребця, а також стверджує це й старовинний історичний документ села Юрківки — копія зі старовинного плану села та його землі, зробленого ще 1780 р. відмежування.

Зберігся цей цікавий документ, „карта", як звуть його юрківці, в Юрківській сільраді. В 1918 році, підчас наскоку на Юрківку якоїсь банди, цю карту було прострелено, але все ж збереглася вона добре.

Наводжу цього цікавого документа. Перше — це напис: „Геометрическая карта Мелитопольского уезда деревни Аул, что ныне село, принадлежащими им землями, которое состоит во владении малороссийских казенных поселян, межевания учиненного в 1780 году землемером подпоручиком Коропцовым, а по решению Межевой канцелярии утвержденной в 1814 году 28 августа, а внутри того владения 9.877 десятин 1.972 кв. саж. земли способной к хлебопашеству и скотоводству, тернового кустарника 60 десятин, церковной земли 287 де-

сятин 1.558 кв. саж., под солонцеватыми местами 472 д. 288 кв. с., под толокою 61 дес., под дорогою 209 десят., под оврагами 6 десят., под крутизной гор и берегов 39 десят. 257 кв. с. и пр., а всего земли 12.074 десятины 1.424 кв. с. В оной деревне, что ныне село, по последним данным к ревизской сказке состоит дворов 130; в них мужского пола 594 и женского 379".

Таким чином цей документ свідчить, що відмежування землі для Юрківки зроблено було ще в 1780 році, якого й треба було б лічити роком заснування Юрківки, хоч, як те видно з церковних документів с. Жеребця, воно відбулося трохи пізніше, але вже в 1814 році, згідно з „данными к ревизской сказке" в селі Юрківці, або тоді — Аулі, було вже 130 дворів і вже було збудовано дерев'яну церкву „во имя рождества пресвятыя богородицы". Цю церкву давно уже розібрано, й тільки нижче другої кам'яної церкви можна знайти сліди її фундаменту. В старих же церковних книгах с. Жеребця село Аул згадується вперше 1798 року, коли нові поселяни були парафіянами Миколаївської церкви села Жеребця, не маючи ще своєї церкви.

Цей же цікавий документ викриває й те хижацьке захоплення нових вільних земель, що йшло в той час під офіційною назвою розмежування. Ось маємо далі по цій же „карті":

„Описание смежных земель".

„От А до Б (південно-західній бік) земля селений Васильевки, Янгекрак, Скельки, владения тайного советника Попова; от Б до В (північно-західній бік) деревни Веселая, Хитровка, Царицын-Кут,— владения статс дамы графини Литт-Скавронской", от В до Г (північний бік на другому березі Кінки, там, де в останній час була комуна „Червоний Жовтень") земля Никитской крепости, которая по миновании надобности Высочайше пожалована надворному советнику Буралову; от Г до Д (східній бік) земля с. Жеребца из отставных солдат и малороссийских казенных поселян".

Хоч офіційно першими мешканцями Юрківки й лічаться „малороссийские казенные поселяне", проте, перші осіли на цьому місці втікачі з закріпаченої вже тоді України. Тікаючи від панської неволі, прибилися сюда до вільного ще тоді від панщини берегу втікачі — Юрко, потім Носач і Храпач. Тут під захистом густих непролазних тернів, верб та очеретів, де тільки кублилися степові хижі вовки, недалеко річки, під крутим берегом викопали вони собі землянки, ховаючись від зажерливого людського ока.

Про Носача ще й досі живе ціла легенда. Жив Носач у якогось то пана на Україні за отамана біля його величезних гуртів та отар. Довго вірою й правдою служив він своєму панові, часто тискаючи підручних йому братів кріпаків, догоджаючи своєму панові. Добре жилося йому в пана. Але — „панська ласка до порогу" кажуть. Одного разу проштрапився якось Носач, не догодив панові. Тяжко покарав пан Носача, а коли той видужав після катування, поставив його до стайні за скотаря. Затаїв образу Носач і поклявся помститися над паном.

Одного разу, як пана не було вдома, підговоривши надійних хлопців, та із своїми синами, захопивши кращих панських коней та отбивши гуртяку худоби, подався він у вільні степи Запорізькі. Погнався пан за Носачем і наздогнав його якраз на переправі через річку Кінку на старому броді; тільки вже встиг Носач на той бік річки переправитися. А посеред річки Кінки, якраз на переправі було забито такого стовпа, що на йому було написано, що на той бік річки не має права ні один пан перейти, щоб затримати своїх втікачів-кріпаків. От і став пан зі своєю челяддю по правому березі, а Носач зі своїми хлопцями по лівому. І став пан тоді Носача кликати:

— Іди сюди.

— Ні йди ти тепер сюди,— відказав Носач.

Став тоді пан його умовляти, погрожував карою, обіцяв йому нагороду, але нічого вже не помагало. Покричав пан, покричав, полаявся, та так і поїхав назад додому...

А на тому березі серед тернів та берегових заросли набрів він (Носач) на Юркову землянку й осів біля неї. Довгий час самотньо жила невеличка ватага втікачів зі своїми родинами, вільні, як степові птахи, дикі й відлюдні, як степові звірі, уникаючи людського ока, завжди напоготові до оборони, завжди готові дорого продати свою волю. Тільки хіба втікачів приймали й переховували, як ті цілком випадково на них набігали. Хліба майже не сіяли, а кохалися в худобі: літом стояли кошем біля Холодної могили, а взимку ховалися од вітру й холоду біля оселі над річкою у захистках, зроблених з лози та очерету.

Незабаром через кільки років прийшли сюди нові поселенці — „коренные малороссийские поселяне", переведені сюди царським урядом аж із Волині, з далекого кутка України, що весь час був до того під Польщою, й осіли вони понад річкою Кінкою поряд з першими вільними поселенцями. Саме тоді російські хижаки у змові з німецькими розтягли хижацьку Польшу розділами. Тисячі бідного селянського люду, затурканого, замордованого, зганяли волею цирициного уряду зі своїх насиджених місць, зі своєї батьківщини й кидали на залюднення далеких задніпрянських степів безмежних, захоплених російськими хижаками. От така невеличка жменька людей аж із далекого кутка України, з-під Польщі була закинута і в широкі простори степів, що за річкою Кінкою. Це, мабуть, і є ті перші поселенці села Юрківки, тоді Аула, що про них згадує сповідна запис Миколаївської церкви с. Жеребця, датована 1798 роком: Мариупольського уезда слободы Аул казенных поселян по формулярным ведомостям мужчин 238. Родилось муж. п. 7, женс. п. 9: й т. інш"...

Непривітно зустріли суворі степовики нових поселян із-під Польщі. Це зазначало для них кінець їхньої волі: безумовно з цими новими поселянами піде перепис, прийдуть нові громадські порядки, обов'язкові для всіх розмежування вільної неділеної ще землі, а там прийде влада, а з-за неї вигляне знову ненависне лице ненажерливого панства.

І дійсно, осіла „Польща", пішов перепис населення. Нікуди податися вже вільним степовикам — переписали разом і Юрка й Носача й Храпача... А років через десяток прибилася сюди ще невеличка громада людей, теж з того боку Дніпра, з-під Гумані. Осіла „Гуманщина" поряд із старими поселянами, саме під горою, під руїнами аулу татарського. Почали тоді юрківці будувати дерев'яну церкву. Таким чином уже 1814 року за останніми даними до „ревизской сказки" населення Юрківки (Аулу) складало 130 дворів з 594 чоловіками й 379 жінками.

Довго ще ворогували перші вільні поселенці з „Польщею" та з „Гуманщиною", а врешті скорилися і вже нічим не відокремлювали в себе втікачів-панщан, лише горою застоювали їх перед громадою. Від першого селища їхнього лишилися тільки руді купки землі на чорноземних городах понад річкою Кінкою.

Особливо ж багато спогадів зв'язано з Лисою горою та Шавровою балкою. Зовсім не такою була вона в ті часи. Не було великих тих ярів по схилу гори. Саме там, де вона схиляється до Шаврової балки, було невеличке, але глибоке озерце, оточене вербами, очеретом та осітняком, за ним аж до низу на обидва боки — невеличкий гайочок, а зверху, з-під високого схилу, з великого джерела струмком дзюрчала по водоспадах до озера чиста, прозора вода, а з озера ще більшим струмком весело скочувалася в балку аж до річки. От тут а з перших часів існування Юрківки й стояв із своїми отарами та гуртами худоби якийсь багатий чи то „болгарин" чи то молдаван — Шавро, через що й балка та й гора звуться Шавровими.

Невгаванно й літом і зимою прибуває вода із джерела, сповнює озерце, буйним струмком летить у балку; суне вода балкою до річки, широко розливається річкою по луках, топить луки, затоплює городи, сягає аж до хат „Гуманщини"... І стали прохати люди Шавра забити джерело те, щоб спинити воду. Три дні гатили його всією громадою, а нічого не могли вдіяти: виривається вільна вода з-під земляного гніту і ще з більшою силою б'є джерело. Прийшов тоді старий дід і порадив знайти хідник у джерела й забити його вовною. Послухали старого, знайшли хідника, й забив його Шавро вовною. І з того часу тільки невеличкий струмочок ще й досі блищить з-під гори. Озерце висохло, а є маленький ставочок, а круг нього по схилу гори росте акацієва посадка, насаджена вже меліоративним товариством.

Був час, коли Юрківка звалася ще „Белицкоє", за прізвищем попа Белицького, що жив колись у Юрківці — це була офіційна назва села аж до Жовтневої революції. А вже після Жовтневої Революції не захотіло вільне село носити назву, що нагадувала про попівське прізвище, відкинуло й стару офіційну назву Аул, а стало зватися своєю старовиною народньою назвою — Юрківка, за іменем першого поселенця — втікача Юрка.

П. Гудзій.

Димерський район до війни.

(1914 р.).

У великих колишніх лісах півночі України — Полісся, де лише звір міг водитися, прорубали люди одну за одною прогалини, 'а на них виросли села Димерської волости.

1914 рік, з якого ми й починаємо свою розвідку, застає в цих лісах багато таких сел. Ці села здавна визискували поміщики-лісопромисловці, і села фактично перебували в цілковитій залежності від них [1].

Димерська волость займає собою Південно-східню частину Полісся. Вона є між річками: з південного сходу — Ірпенем, з заходу — Здвижем та зі сходу — Дніпром. Здвиж і Ірпінь надзвичайно заболочені. Здвиж у північній частині за кіл. 25 від того місця, де він вливається в Тетерів, служить для сплаву лісу (про цеї далі). Обидві річки багаті на рибу. Дніпро в цих місцях досить широко розливає свої води, має багато зарічків та островів.

На південному сході в Димерську волость врізається рогом с. Борки, кол., Старопатрівська волость, яку пізніше ліквідовано; на півдні — Гостомельська волость за 22 клм. від Димера, тут північні села Димерської волости (Воронківка); на південно-західній стороні — Бородянська за 25 кл. від Димера, що межує з конечними селами Димерської волости (Савенка); за Здвижем на захід — Іванківська волость за 21 км. від Димера межує з Руднею - Димерською, Катюжанкою та Гутою-Катюжанською і на північ к. Радомиський повіт. Тут маємо виключно ліс і близько сіл нема.

Димерська волость на 1914 р. складалася з 24-х сіл і хуторів: на схід від Димера — Козаровичі за 5 км. від Димера й Глібовка за 3 км. Південно-схід — Демидів (7 км.). На південь від Димера: Рикунь (3 км.), Литвинівка (7 км.), Литвинівські виселки (8 км.), Гаврилівка (15 км.), Воронківка (17 км.), Тарасовичі (10 км.), Миколаївський хутір (10 км.). Південно-захід: Лісовичі (10 км.), Абрамівка (17 км.), Дудки (15,5 км.), Гутка (15 км.), Савенка (20 км.), Мехедово (17 км.). На захід: Рудня-Димерська (21 км.), Гута - Катюжанська (15 км.), Катюжанка (12 км.),

[1] Димерський район, як він тепер зветься, беремо в старому територіяльному поділі на волості.

До 1918 р. Димерська волость мала 27 селищ, але в 1918 році відійшли 2 селища — *Шибине й Шибинська Рудня* до Бородянської волости, що на південь від Димера; в 1913 році с. *Луб'янка* відійшла до Гостомельської волости, що на південь від Димера.

Димер — старовинне село. Є згадки в історії Грушевського, що в XVI віці ним заволоділи поляки. На початку XVII в., в 1625 році, населення робить повстання проти поляків. Поляки, коли погасили це повстання, з'явились у Димер саме на Великдень, зігнали людей у церкву й запалили. Димер, Гута, Рудня й Катюжани попадають у руки одного польського магната. Після повстання поляків проти московського самодержав'я в 1831 році, російський монархічний уряд конфіскує все майно цього магната, й земля та населення переходить на стан казьонних.

х. Млинок (22 км.), На північ ліси й на північному сході від Дніпра — Ясногородка (12,5 кл.).

Характерно для Димерської волости, що скрізь по лісах та по берегах річок (таких як З д в и ж, а також місцевих, як П а х о в к а в Димері, що протікає з-за Литвинівки, тече через Димер і за Глобівкою вливається в Дніпро: в Демидові — Г а т ь, що тече з під Литвинівських болот до Ірпеня; в Абрамівці — Р і в ч а к, що від Луб'янських болот поза Савенкою тече до Здвижа), дуже болотяних місцевостях, у великій кількості розводиться малярійний комар. На таких болотявих місцях трапляються великі густі зарослі, куди трудно забратися людині, трапляється часто й драговина. Таких місць найбільше за Катюжанкою, Гутою-Катюжанською та Руднею-Димерською і далі в кол. Радомиський повіт та Іванківську волость. В цих місцях в достатній кількості водяться вовки. Шкода від них населення досить відчуває: всякими хитрощами вони викрадають худобу (спогади по Рихті: з одного кінця села гурт вовків гвалтує, а з другого кінця нишком другий гурт краде). Водиться також багато такого злодійкуватого звіря, як лисиця; трапляються бурсюки, дуже рідко — кози. Найбільше водиться білок та зайців. Місцевість дуже багата також на всяких болотяних та лісових птахів. Трапляється навіть лісовий орел. Тому тут досить розвинене мисливство. Всі села кол. волости за невеликим винятком з усіх боків оточені лісом, і в лісах на порубках оброблюється земля та сіються сільсько-господарські колосові та просапні культури.

До виняткових сіл, де досить великі клини безлісся оточують їх і обробляються під с.-г. культури, належить сам Димер та на схід від нього — Козировичи, Глібівка, на південно-схід — Демидів, на південь — Рикунь, Литвинівка. Ці 5 сіл у повному безліссі, а на північному сході на півбезліссі — Новгородка. Решта сіл у лісах. В цьому безліссі переважно мали маєтки поміщики, захоплюючи придатніші для сільського господарства землі, а селяни (особливо біднота, яка складала переважну більшість населення) залазили знов таки в порубки та піски. Такі умови були якнайкращі для неймовірної експлуатації селянської бідноти поміщиками, а, головним чином, лісопромисловцями, які в цій місцевості посідали перше місце. Крім того, заможні групи селянства також наживалися з праці біднішого селянства.

Соціяльну залежність бідніших груп селянства від заможніших та поміщиків і великих лісопромисловців ми доведемо табличками 1 — 5.

Аналізуючи ці таблички ми бачимо, що, на загальну кількість господарств по волості, поміщицькі складають лише 0,18%, а землезабезпеченість їх складає 18,56% до загальної землезабезпечености, тобто на одне поміщицьке господарство припадало пересічно 300 д., а на одне селянське господарство лише 3,43 д., але робити висновок про соціяльно-економічну залежність селянських господарств від поміщицьких з цього лише не будемо, а скажемо нижче там, де будемо говорити про врожайність. Залежність же селянських господарств від поміщицьких в лісо-луго-реманенто-забезпеченості очевидна тому, що

Землезабезпеченість поміщицьких та селянських господарств посівною площею землі[1].

Таб. 1.

Загальна кількість десятин на господарство		У поміщицьких володіннях				У селянських володіннях			
		Господарств		Землі		Господарств		Землі	
Господ.	Десятин	Абс. к.	%	Абс. к.	%	Абс. к.	%	Абс. к.	%
3.977	15.540,35	7	0,18	1.919,37	18,56	3.970	99,82	13.620.98	81,44

Лісозабезпеченість.

Таб. 2.

Загальна кількість десятин		Нетрудових поміщицьких володінь		Трудових селянських володінь	
Кількість десятин	%	Кількість десятин	%	Кількість десятин	%
8.741,80	100	7.028,23	80,39	1.713,57	19,61

Лугозабезпеченість[2].

Таб. 3.

Загальна кільк. дес.	%	Панські нетрудові володіння		Селянські володіння	
		Кількість десятин	%	Кількість десятин	%
7.417,92	100	2.719,31	36,66	4.698,61	63,34

Скотозабезпеченість (робоча худоба)

Таб. 4.

Разом голів робочого скоту		На нетрудові поміщицькі господарства припадає			На селянські господарства припадає		
Коней	Волів	Коней	Волів	%	Коней	Волів	%
3.003	1.237	93	69		2.910	1.168	
Разом 4.240		Разом 162		3,82	Разом 4.078		96,18

[1] Береться на увагу лише посівна площа придатної землі. Всі статистичні дані ці й ті, що далі будуть, взято в Окрстатбюро.

[2] Кількість господарств та ж сама.

Реманентозабезпеченість.

Таб. 5.

Господарства	Плуги	Сіялки	Жатки	Молотарки	Соломорізки	Кількість господ., що має інвент.
Пом. господ.	69	12	10	6	5	7
Селян. госп.	1.603	22	18	255	91	2.354
Разом.	1.672	34	28	261	96	2.361

3.970 господарств з 1.713,57 десятинами лісу, 4.698,61 дес. лугу та, скажімо, 1.603 плугів не може достатньо обслужитися, тоді як поміщицькі господарства, яких лише 7, обслуговуються 7.028,23 десятинами лісу, 2.719,31 дес. лугу та 69 плугами. А треба мати на увазі, що реманентом взагалі було забезпечено з загальної кількости 3.970 селянських господарств тільки 2.354, тобто 1.616 господарів не мали реманенту зовсім ніякого, тоді як поміщицькі звичайно мали реманенту усі 7 госп.

Переходячи до врожайности, нам необхідно познайомитися:

1) З системою господарювання як в селянських, так і в поміщицьких господарствах. В останніх ми маємо всі землі вкупі та ретельність і пильність у веденні господарства, тоді як в селянських — землі розкидані в усіх напрямках маленькими смугами, а через цю смужність і господарство ведеться абияк, безсистемно.

2) Досліджуючи ґрунти, ми маємо — майже всі села волости розташовані на наддніпровській низині, й ґрунти переважно чергуються так: пісок, болото, трапляється й супісок і суглинок. Землі сіл: Абрамівки, Савенки з заходу болотяві, понад Здвижом використовуються як сіножать; з інших 3-х боків пісчані і лише повз ліс із півдня і сходу трапляються супіски. Земля Ясногородки з півдня суглино-пісок; з південного-заходу місцями супісок, решта пісок; зі сходу — луг понад Дніпром. Рудня-Димерська, Гута-Катюжанська, Дудки, Гутка і Катюжанка, Миколаївський хутір і Лисовичі та Тарасівщина мають переважно супісчані землі. В Синяку, Раківці ґрунти різноманітні; в Глібівці — з півночі пісок, решта земель — суглинок; зі сходу — луг. Димер, Казаровичі, Демидів, Литвинівка, Рикунь мають переважно суглинові ґрунти.

Не забуваючи, що кращі землі знаходяться в поміщицьких володіннях і їх добре впорядковано, тоді як селянські — навпаки, ми маємо ще одну табличку:

Таб. 6.

Урожайність пересічно:	
Поміщицької десятини	Селянські десятини
1.280 клгр.	480 клгр.

Таким чином втричі більше має поміщик з десятини ніж селянин, тому, збільшуючи відсоток поміщицької забезпечености за рахунок зменшення селянського відсотка забезпечености — в першому матимемо збільшення до 51%, в другому — зниження до 49%. Ці цифри нам ясно доводять про ту економічну залежність селянських господарств від поміщицьких, що про неї ми говорили раніше. Коли ми наведемо ще одну табличку, то побачимо:

Таб. 7.

Кількість дворів	Кількість населення	Припадає на двір душ	Припадає на господарство землі	Урожайність в хлібі на госп.
3.970	21.664	5 душ	3,43	1.646,4 клгр.

Чи ж може сім'я в 5 душ при 3,43 десятинах землі прохарчуватися без побічних засобів. Переводячи всі продукти споживання на хліб, ми маємо:

Таб. 8.

Потрібно на сім'ю в 5 душ, переводячи на хліб	Потрібно землі на таку сім'ю при урожаї в 480 клгр. з десятини	Є землі пересічно на господарство.	Недохватка землі
5.760 клгр.	12 дес.	3,43	8,57

Коли взяти всі нетрудові землі, то буде можливим задовольнити цей продовольчий мінімум, звівши його в такому разі до (1.280+480) : 2, (5.760 : 880)=6,55 дес. землі. Тому то й являється потреба для селян віддаватися на визиск сільської буржуазії, а, значить — і неминуча боротьба за визволення з-під такої залежности, боротьба за задоволення продовольчого мінімуму.

Таб. 9.

Групи госп.	Господарств	Землі
Безземельних	263	0
Забезпечено до 1 десятини	385	227,50
„ від 1,01 до 2-х дес.	463	706,47
„ від 2,01 до 3-х „	477	1.185,23
„ від 3,01 до 4-х „	376	1.313,61
„ від 4,01 до 5-ти „	439	1.983,58
„ від 5,01 до 6-ти „	310	1.723,07
„ від 6,01 до 9-ти „	581	4.300,14
„ від 9,01 до 15-ти „	541	6.140,68
„ від 15,01 „ 25-ти „	126	2.254,35
„ від 25,01 „ 50-ти „	9	261,68
Разом...	3.970	20.096,31

Загострення цієї боротьби неминуче ще й тому, що саме селянство соціяльно нерівне. Для доказу ми маємо таку таблицю поділу землі між селянством [1] (див. таб. 9, стор. 41):

Безземельні й малоземельні господарства, що їхня земля не може дати продовольчого мінімуму, який поповнюється за рахунок продажу робочої сили, складають до загального числа господарств 60,5%, що видно з таблички [2]:

Таб. 10.

Кількість господарств, незабезпечених землею		Середняцькі господарства		Заможницькі господарства		РАЗОМ	
Абс. кількість	%	Абс. к.	%	Абс. к.	%	Кількість	%
Госп. 2.403	60,5	1.432	36,1	135	3,4	3.970	100
Землі . . . 5.416,39	26,9	121.163,89	60,5	2.516,03	12,6	20.096,31	100

Ці батрацькі господарства займають всього 26,9% селянської землі. Не треба обходити того, що ми грубо взяли визначення середньої групи. Це зроблене для того, щоб виявити саму крайню цифру господарств, яких засуджено або на остаточну руйнацію, або на революційну боротьбу за поліпшення шляхом збільшення норм за рахунок розкуркулення поміщицьких та заможницько-селянських господарств.

По лугозабезпеченості хоча в середньому й припадало лугу на господарство 1,18 дес., але, навіть, коли б і дійсно кожен селянський двір мав таку кількість лугу — продовольчого мінімуму досягнено не було б і попередні наші твердження набирають більшої виразности, але більше тому, що й тут оті 60,5% батрацьких господарств не зменшуються (згідно з нашою табличкою). Луг займає собою досить солідну площу кол. волости — 7.497,92 дес., чому волость можна звати скотарською, а, значить, і молочарською.

Весь рогатий скот розподілявся:

Таб. 11.

У поміщиків	У селян
542	13.722

Скоту багато розводили особливо заможня група селянства, поміщики й частково середяки [3].

[1] Береться на увагу вся земля (придатна, непридатна, луг, ліс, вигін).

[2] За продовольчим мінімумом розподіляємо групи так: 1-ша—від 1 до 5 та всі безземельні, до 2-ї групи — від 5,01 до 15, до 3-ї.— від 15,01 до 55 дес. До уваги береться вся земля.

[3] М'ясо цього скоту збувається в Київ, а шкура в Димерський шкіряний завод, а також і в Київ.

Визначаючи групи селянських господарств, наприклад, щодо коровозабезпечености, ми й тут маємо:

Таб. 12.

Всього корів	У поміщиків	У селян всього	Сел. госп. без корів	З одною коровою	З 2—3—4 коровами	5 корів і більше
6.691	242	6.449	572	1.931	1.287	180

За групами ми маємо в цифрах та відсотках таку диференціяцію селянства:

Таб. 13.

Незабезпеч. і малозабезпеч.		Середня група		Заможна група		Разом	
Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%
2.503	63	1.287	32,4	180	4,6	3.970	100

Молочарство, як домінуюча галузь господарства, особливо на півночі й заході кол. волости доводить, що група середняцьких господарств розтавала, більша частина (2,5%) переходила до бідняцьких, менша частина (1,2) — до заможницьких господарств.

Садівництво, що досить допомагає в розвиткові господарства на ґрунтах Димерської волости, виявлене в таких цифрах: на всі селянські господарства припадало всього десятин саду 36,1, а на поміщицькі господарства — 39,13.

Одне ягідництво розводили селяни в великій кількості і то лише на півдні волости, і ягоду збувалося в Гостомель, Пуці, Київ, але й від нього особливої підтримки селянські господарства не мають [1]. Частиною допомагало селянам, і то середнякам і заможникам, а разом з тим, і поміщикам, розведення картоплі, що її вони збували у Глібівську ґуральню [2].

Доросле населення бідняцької групи, має такі засоби до життя: як ми вже сказали, наймаючись до поміщиків та лісопромисловців, у наймах на заводах та кустарюючи [3].

Щодо щільности населення, в порівнянні з Київською губернею що до неї належала волость, ми перенаселености в Димерській волости

[1] Цітую за спогадами селян. Цифер немає.

[2] Ґуральня в Глібівці виробляє т. з. сирець, виганяє за добу 60 — 80 від. сирої горілки й має постійний штат в 20 робітників.

[3] Виробляється полотно в усіх селах західньо-північно-східньої частини волости. Ганчарні вироби охоплюють на північ волости одно, але все, село Гаврилівку. З інших галузів трапляється в кожному селі, а в Димері і Гуті-Катюжанській розвинене, ковальство й дуже рідко — кушнірство та чинбарство.

не маємо, але коли аналізувати цю щільність по окремих соціяльних станах, то матимемо:

Таб. 14.

На 1-го бідняка одиниць [1]	На 1-го середняка одиниць	На 1-го заможн. одиниць	На 1-го члена поміщицької родини	Середн. волости
2,5	8,8	18,6	1.044,0	268,5

Всі ці і попередні дані говорять за неминучість назрівання елементів, що приймуть участь у створенні нової соціяльної системи в заміну негідної старої.

Спільності інтересів їх не ставали на перешкоді ні національний стан, ні мова [2].

М. Горват.

До справи відродження шовківництва на Харківщині.

Останнім часом дуже шириться думка за можливість розвитку шовківництва на Україні. Вищі плянівні органи доводять про актуальність цієї галузі господарства. Газета „Вісті“ присвятила чимало місця цьому питанню. Проте, якщо зробити невеличку екскурсію в історію України, то можна прийти до висновку, що принаймні для Харківщини шовківництво не є новина. Не зважаючи на те, що тепер немає жодної плантації в нашій окрузі, колись шовківництво тут мало цілком певне місце в господарському житті Харківщини. Таким чином, питання про культивування шовківничих дерев і черви щодо Харківщини можна сміливо назвати справою *відродження* шовківництва.

Про велике значіння відродження й розвитку цієї справи казати не доводиться. Навіть таких недалеких людей, як генерал Аракчєєв, цікавило це питання, й з допомогою нагаїв та шпіцрутерів він примушував військових поселян Чугуївського району братися за посадку шовковиці й розводити черву. Бралося за це й колишнє Харківське земство. Але, ні шпіцрутени Аракчєєва ні земські балачки за відсутністю досвідчених людей не зуміли воскресити того, що померло ще

[1] За одиницю береться 1 км.

[2] Тут маємо: українців, євреїв, росіян, поляків, білорусів, чехів, німців. Мова складається з перемішем російської, української, польської з надзвичайно складною примішкою місцевих говорів, своєрідних для кожного села; так, в Ясногородці вимовляють „кунь“, в Глібівці цей самий „кунь“ уже вимовляється „куонь“, в Литвинівці „кень“, в Демидові „киень“; або — в Абрамівці „мені, пійде“, а в Савенці „пуйдзе“.

На мою думку, цей куток є невичерпане джерело для діялектолога, і лінгвістам-краєзнавцям слід було б узятися за справу досконалого вивчення місцевих діялектів.

в часи „великої" Катерини. Отже, навіть спроби відродження шовківництва не є новина для Харківської округи. Протягом всього XIX віку царська влада намагалася відродити те, що сама влада задавила ще XVIII ст. своєю економічною політикою.

Протягом перших 50-ти років після заселення Харківщини, вона жила переважно своїми силами. До повсякденного вжитку бралися продукти власного виробу: власна селітра, власний тютюн, власна виливка міді й чавуна. Так саме процвітало власне виробництво плахт, килимів, поясів, скатертів й т. ін. Зрозуміло, що й сировина була своєю. Такою сировиною для делікатніших виробів був, знов таки, власний шовк з власних плянтацій. Все це сказане торкається виключно першої півсотні років після оселення Харківщини (1650—1700 р. р.).

На великий жаль, ми маємо дуже мало до того пам'ятників: лише розкидані по всій окрузі шовковичні „рощі", або вірніше сказати,—їх рештки, нагадують про минуле. Наприклад, величезна дільниця землі на північній околиці м. Охтирки нагадує нам про найбільшу на Харківщині плянтацію, яка колись мала під собою більш 5 гект. землі. Тепер це ділянка між Повстяною та Сумською вул. На ній нині садиба райлікарні та селянської поліклініки. Й до цього часу там можна викорчовувати перегниле коріння шовковиці та де-не-де ростуть старі вікові дерева.

В архівах кол. „Охтирського Поліційного Управління" переховувалися відомості за майно, що його було відібрано в полковника Перекрестова з наказу Петра І. В цьому реєстрові значиться: „шолкового всевозможного цвету шнурка Ахтырского шолку 1.200 аршин"...

Так чи інакше, але більше ніяких конкретних відомостей за той період ми не маємо. Знаємо лише напевне, що, через нові економічні та політичні обставини XVIII в., на кінець цього віку остаточно прийшли до занепаду й селітрові бурти, й бджоли, якими так уславилася Слобожанщина, й тютюнові плантації, й ґути, й виноградники. Очевидно, цим шляхом пішло й шовківництво. Взагалі про занепад шовківництва ми маємо так само мало відомостей, як і про добу найбільшого його розвитку. Зате про намагання відродити його є відомості значно більші, бо спроби ці спостерігається протягом всього XIX ст.

Як вже говорилося, Аракчеєв дбав відродити шовківництво на терені Чугуївських „военных поселений". Коли в 1837 році „поселения" скасовано, то колишні „поселенці" на радощах повирубували всі „рощі", які садовилися з наказу временщика і які коштували їм чималих знущань і кар. Так відзначили своє звільнення від Аракчеєвської муштри поселенці Чугуєва, Печеніг, Базаліївки й Н.-Бурлука. (Переказ, що я записав 1916 р. в Чугуєві).

Після ліквідування військових осель збереглися отакі найбільші шовковичні „рощі": в Мохначанському лісництві, кол. Зміївського повіту, в Слов'янському і в Савинцях. В цих місцях вони зберігалися досить довгий час (а може ще й тепер існують). За ці рощі яскраво

свідчить „протокол Губернского Собрания" від 8 грудня 1884 р.: на цьому засіданні було заслухано інформацію управителя державних маєтностей:

„В Махначанском лесничестве Змиевского уезда остались от времен военных поселений плантации тутовых деревьев, коих арендовать никто не хочет, а также оне есть и в Славянске и в Савинской".

Після „шовкових міроприємств" Аракчєєва за цю справу бралася Харківська „Палата Государственных Имуществ". У відчитах цієї палати за 1845 рік уперше згадується за тутові плянтації, що належали до сільських громад. З цього відчиту дізнаємося, що за плянтацію вважалася будь-яка ділянка землі з кількістю дерев більш за 100. Таких плянтацій на 1845 рік було 12, а саме: Слов'янська, Маяцька, Билбасівська, Савинська, Охтирська, Сумська, Лебединська, Краснокутська, Олешнянська, Межирицька, Верхнє та Нижнє-Сировацька.

Найбільшими плянтаціями були Сумська та Охтирська. Ці плянтації орендували приватні особи. Оренда була безплатна на термін 15—25 років. Умови оренди „сохранить и умножить в них деревья и пользоваться плантациями исключительно для выкармливания червей, а также снабжать жителей листом, сеянцами и саженцами". В такій оренді було лише 3 плянтації (Охтирська, Сумська й Лебединська). Решта перебувала в розпорядженні сільських громад. Стан цих громадських плянтацій характеризує відчит цієї „Палати" за 1845 р. так „ни разведения червей, ни выделки коконов, на них не производится, да и большая часть деревьев на оных высохла".

Таким чином, для дальшої історії шовківництва на Харківщині залишилися тільки ті 3 плянтації, що були в оренді приватніх осіб. Треба зазначити, що ці три плантації почали розвиватися. За відчитом „Палати" за дальші роки видно:

О РАЗМЕРЕ ПЛАНТАЦІЙ

Плантации	Число деревьев и сеянцев						
	1845	1847	1848	1851	1852	1856	1857
Славянская	3.700	3.193	3.832	3.482	4.458	4.458	4.458
Ахтырская	1.260	1.273	1.297	1.297	1.398	1.500	1.600
Лебединская	500	775	1.555	1.555	—	—	—

Продукційність цих плянтацій була надто незначна. Так, напр., Охтирська плянтація дала:

1846 р.— $1^1/_2$ ф. шовку, 1847 р.— $^1/_2$ ф., 1848 р.—1 ф., 1849 р.— 5 фунт. Всього за ці 4 роки — 8 фунтів. Найкращого року 1 фунт шовку в Охтирці здобував орендар з 259 дерев. В Слов'янську — 1 ф. з 232 дерев.

Хто був орендарем Охтирської плянтації — невідомо. Орендарем Слов'янської був генерал Панютін, а потім купець Шоломов.

Після знищення кріпацтва, „Палата Государственных Имуществ" остаточно вирішила долю плянтацій (відчит палати за 1863 р.). Слов'янську плянтацію передано, за наказом департаменту сільського господарства, колишньому кріпакові — Олексі Курпанському. Лебединську — передано місту. Охтирську передано в цілковите розпорядження окружної Охтирської лікарні для поширення садка лікарні, а також під будування нових споруджень.

У цьому ж таки відчиті згадується про долю й тих плянтацій, що перебували в розпорядженні й під доглядом сільських громад: Краснокутську передано міській управі, Сумську передано сільській приходській школі, Межирицьку й Олешнянську — вважити за садки при Волосних управах.

Отже, спроби „Палаты Государств. Имуществ" відродити шовківництво позитивних наслідків не мали. Всі плянтації, що були „під керуванням" палати, загинули. Проте, це не визначає, що тому сприяли якінебудь природні умови. Тут ми маємо справу з типовим казьонним господарюванням „циркулярами" й без фахівців і аматорів. Зовсім інша картина з плянтаціями, що не увійшли під мудре керівництво палати.

А під це „керівництво" не ввійшли ті плянтації, що їх садовилося з наказу Аракчєєва в добу і на терені „военных поселений". Ці „військові" плянтації, після знищення системи „поселений", передано до так званого „2-го округа Харьковского поселения" який своєю чергою здав їх в оренду відомому Московському шовководу Миколі Андрієвичу Нікітіну. Це було 1862 року. Платня за оренду була 1 крб. 15 коп. з десятини. В оренді цього Нікітіна було 70 десятин і 1.112 кв. саж. землі. На цій площі було в його 535.203 шовковичних дерева. Вищезазначена кількість землі й дерева були розпорошені по різних місцях, а саме по таких колишніх „военных поселениях": Печеніги, Базалієвка, Бурлук, Чугуїв, Юрченків, Коробочкіно, Волхове, Заралíхи, Мохнач, Скрипакаєве, Балаклея, Петровське, Протоповівка й Гусарівка.

Як бачимо, вся історія відродження шовківництва у XIX в. йшла двома рівнобіжними напрямками. Перший — це намагання „Палаты Государств. Имуществ" зробити це на своїх землях, тобто на землях, що не належали до військових поселень. Тут, як нам вже відомо, нічого не вийшло. Другий — це спроба Аракчєєва примусити займатися „шовком" військових поселян. У Аракчєєва так саме, як і у „Палаты" нічого не вийшло. Але, після того, як зникла сама Аракчєєвщина і його плянтації перейшли до рук Нікітіна, — справа набула зовсім іншого характеру. За перший же рік оренди Нікітін з прибутком повернув собі не лише орендну платню, а навіть організаційні видатки.

Відомо, що не з усіх заорендованих плянтацій, а лише з Балаклеївської та Гусарівської, за рік Нікітін дістав більше як 300 четвериків кокону і 9 фунтів яєчок черви („грени"). Яка була тоді ціна на кокон — невідомо. „Грена" ж коштувала 100 карб. за фунт.

Треба зауважити, що Нікітін не побоявся того, що підчас складання угоди на оренду деякі з Аракчєєвських плянтацій вже не існували (порубані поселянами після скасування Аракчєєв. ладу). В підтвердження цього можна навести витяг з його листа до Харківської влади: „Если в помянутых мною местах, где были заведены плантации, ежели таковых сейчас и нет, хотя корни тутового дерева еще не вырыты. то очень скоро можно вновь завести плантации".

Нікітін орендував ще декілька років і щороку мав значний прибуток. Відмовився він від оренди через то, що „губерня" щороку збільшувала платню за оренду й податки, а також через те, що плянтації були розпорошені по різних місцях, а „начальство" вимагало від його, щоб на зимовий час плянтації охоронялися „благонадежными сторожами". Після цього Нікітін повернувся до Москви, де й провадив далі цю справу на землях Набілківської 4-хрічної школи та на землях Ксен'ївського дитячого приюту.

Приблизно через 20 років після цього, коли вже остаточно померли й „Палата" й „Округ Харьков. поселенія", за відродження шовківництва взялась Харківська Губерніяльна Земська Управа. Була надія відродити цю справу скрізь по губерні (і Аракчєєвські плянтації й плянтації кол. „Палаты"). Але земські заходи обмежилися тим, що Управа подала доповідь XX черговому губ. земському зібранню, де між іншими пунктами був пункт і за шовківництво. Це було 1884 року. Цікаво навести зміст цього пункту:

> „Шолководство является делом совершенно новым, никем не испытанным и никому не знакомым, не только относительно окончательно фабричной обработки, но даже первоначального насаждения и разведения тутовых плантаций".

Питання було залишено. На користь поховання цієї справи зібрання голосувало „одноголосно". Незабаром в „Харьк. Губерн. Ведомостях" з'явилися відповідна замітка за безнадійність шовківництва на Харківщині. Проте, на газетну замітку відгукнувся Нікітін із Москви. Він звернувся листом до Харк. Земства, пропонував свої послуги, спростовував висновки земства про безнадійність і кінець-кінцем просив, щоб йому знов здали в оренду придатні землі...

Земство погодилося. Але, на жаль, Нікітін не встиг зробити нічого. Оформлення цієї справи, міркування земства, листування й інша тяганина тривала довгий час. Нікітін не дожив до кінця й помер скоріше, ніж земство розв'язало питання про передачу йому землі й доручення йому загального керівництва відродженням шовківництва на Харківщині.

Зі смертю його померли й „земські" балачки [1].

[1] Матеріялами до нарису були: Доклад XX очередн. Земск. Собранию 1884 р., Журнал XX очередн. Земск. Собрания, „Харьк. Календарь 1896 г.". Листування, що я випадково знайшов, „Палаты Гос. Имуществ" з „Ахтырским Градским Управлением". Передрук в газеті відчит „Палаты" за 1863 р. і нарешті власні розвідки місця кол. Охтирської плянтації.

С. Ялі.

З наслідків здійснення національної політики в АМСРР.

Розв'язання національного питання серед молдавського населення УСРР зустріло на свойому шляху низку об'єктивно-історичних труднощів, що їх залишив в спадщину царат.

Ці труднощі, в основному, такі: відсутність промисловости та молдавського пролетаріяту на терені Радянської Молдавії, надзвичайно низький рівень економіки сільського господарства та культури взагалі — менше 30% письменних серед молдаван до революції.

З другого боку, практичне переведення національної політики зустріло труднощі також у національній строкатості населення АМСРР (крім молдаван — українці, руські, євреї, німці та ін.).

Завдання партії та Радянської влади в національнім питанні щодо молдаван з початку революції полягало в тому, щоб молдавську націю, яку присудив старий уряд на загибіль, відродити як націю, з тим, щоб підвищити її культурний рівень і з'єднати працюючі маси Молдавії навколо компартії, втягуючи їх у справу будівництва соціялізму.

Перед тим, як перейти до характеристики практичного переведення нацполітики, подаю деякі загальні відомості про Автономну Молдавську Соціялістичну Радянську Республіку.

За даними статистичного збірника „Молдава"[1], всього населення на терені АМСРР (коли не рахувати Басарабії, що її захопила Румунія 1921 року) нараховується 572.339 осіб., при чому міського населення 82.383, цебто 14,3%, і сільського — 489.956 (85,7%).

Національний склад населення АМСРР такий:

Табл. 1.

Національність	Кількість	%
Всього населення	572.339	100
Молдавани	172.419	30,17
Українці	277.515	48,46
Руські	48,868	8,55
Євреї	48.564	8,5
Німці	19.739	1,88
Болгари	6.029	1,07
Поляки	4.853	0.86
Цигани	918	0,16
Білоруси	365	0,06
Чехи	314	0,06

[1] Вид. ЦСУ АМСРР, Балта. 1928 р.

З цих цифер видно, що молдавська національність складає лише 30,17% до всього населення АМСРР, це пояснюється тим, що значна частина молдавського населення залишилась на тому боці Дністра, в Басарабії.

Розподіл головних національностей АМСРР по містах і селах:

Табл. 2.

Національність	Міського населення	Сільського
Молдавани	6.229	166.190
Українці	29,455	248.060
Руські	19 219	29.649
Євреї	25.105	23.459
Німці	183	10.556
Болгари	105	5,921
Поляки	1.297	3,556

Ці дані показують, що молдавани на селі складають 96,4% до всієї молдавської людности, українці — 89%, руські — 60,7%, євреї — 48,3%, німці — 98,3% і т. ін.

Як розміщені молдавани по окремих районах АМСРР, можна бачити з таких відомостей (подається лише сільське населення):

Табл. 3.

Район	Всього населення	Молдавани		Українці	
		Кількість	%	Кількість	%
Анан'ївський	44.059	17.197	39,0	20.997	52,2
Балтський	75.061	1 895	2,5	70.830	94,3
Бірзульський	47.816	18.326	38,3	25.063	52,4
Григоріопільський	30.094	13.744	45,6	4,629	15,3
Дубосарський	42.609	28.559	67.0	6,077	14.2
Каменський	39.169	15.053	38,4	18,263	46,3
Червоно-Окнянський	41.249	6.472	15,6	27.203	65,9
Крутянський	50.913	8.592	16,8	36,518	71,5
Рибницький	38.360	15.467	40,3	19,900	51,9
Слободзейський	37.617	24.341	65,2	6,537	16,3
Тираспільський	43.009	16.544	40,7	10,043	23,3

З цієї таблиці видно, що найкомпактнішою масою молдавське населення розміщене по районах — Дубосарський (67%) і Слободзейський (65,2%): ціла низка інших молдавських районів не мають 50%, але мають значну кількість молдаван: Григоріопільський — 45,6%, Тираспільський — 40,7 Рибницький — 40,3, Анан'ївський — 39,0 та ін. Крім 10 національно-молдавських районів уряд АМСРР утворив один український — Балтський, де нараховується до 94,3% українського сільського населення.

Для подолання пережитків національного розладу, політично-економічної та культурної нерівности Радянська влада перевела цілу низку важливих заходів.

Перш за все має велике значіння самий факт відокремлення 1924 року молдавської національности в окрему адміністративно-територіяльну одиницю — Автономну Молдавську Соціялістичну Радянську Республіку, що є шлях поглибленого переведення національної політики.

Далі, слід відзначити, що АМСРР одержує від УСРР велику братерську фінансову допомогу: 1928/29 року Молдавський уряд одержав дотації до свого держбюджету в розмірі 4.900.893 карб., в той час, коли власних прибутків АМСРР має 4.173.627 крб.

Крім цього, бідняцько-середняцькій частині селянства молдавської та інших національностей АМСРР щорік надається в великих розмірах кредитів на заходи щодо піднесення сільського господарства та ліквідації його відсталости. Так, за 1927/28 рік надано кредиту 3.995.510 крб. [1], в той час коли сільгосподаток за той же рік складає лише 980.412 крб.

Така кредитна допомога сприяла переведенню в АМСРР ще 1927 р. цілковитого землеустрою та значної роботи в галузі меліорації земель, які були до революції частково зовсім непридатними. До меліоративних заходів треба віднести: зрошувальні роботи, обсушування лиманів, обваловування Дністра тощо [2].

Всі зазначені заходи Радвлади дають уже тепер, на 12-му році Жовтневої революції та після 5 років існування АМСРР, свої позитивні наслідки. Отже, спробуємо хоча б коротенько схарактеризувати головні успіхи господарчого та культурного розвитку АМСРР.

В галузі економічній перш за все ми маємо загальне зростання промисловости та сільського господарства останніх років.

До революції на терені Молдавії промисловости майже не було зовсім і почала вона розвиватися лише за часів Радвлади, хоча й не достатньо ще, але поступово.

На 1926/27 рік підприємств цензової промисловости всього нараховувалось 42, при чому по галузях кількість їх розподіляється так:

Вартість заводського майна на 1926/27 р. дорівнює 3.250.864 крб. середня кількість [3] робітників, зайнятих на підприємствах — 1.690,67. Вартість товарової продукції — 7.308.832 крб.

Щодо дрібної та кустарно-ремісничої промисловости в АМСРР, на 1 січня 1928 р. нараховується 1.298 підприємств з 2.499 особами, в тім числі 534 найманих робітників.

---

[1] Відомості взято із „Звіту Уряду АМСРР" про діяльність за 1927—28 роки, видання оргвідділу ЦВК'у АМСРР, стор. 28. Але всіх кредитів у зв'язку з недородом цього року значно більше.

[2] Наприклад, зрошувальна станція, що встановлена в Слободзейському районі.

[3] Кількість протягом року мінлива.

Табл. 4.

Назва виробництва	Державн.	Кооп.	Приват.	Разом.
Добування та обробка мінер. речовин . .	3	2	1	6
Обробка металів . .	1	—	—	1
Обробка дерева . . .	—	—	1	1
Харчосмакова	9	8	10	27
Шкіряна	1	1	—	2
Поліграфічна	1	—	—	1
Інших	4	—	—	4
	19	11	12	42

Розподіл на окремі галузі такий:

Табл. 5.

Підприємств	Кількість
Виробництво дахівки	30
Слюсарно-механіч. майстерень	60
Ковальських	610
Обробка дерева	162
Простих млинів	186
Млинів з удосконаленими двигун.	31
Крупорушок	27
Хлібопекарень	81
Цукеркового виробництва	15
Олійниць з удосконал. двигунам	58
Вовночесалок	18
Суконовалок	20

За часи революції та існування АМСРР промисловість рік-у-рік зростає. Наприклад, у м. Тираспої до революції існував один лише ливарно-механічний завод, а зараз є 7 нових промислових підприємств — консервна фабрика, коньячний завод, цегельня, 2 млини, 1 олійний завод, 1 друкарня. За часи сезону на цих підприємствах буває до 600 робітників.

Звичайно, промисловість АМСРР ще невеликих розмірів, але, рівняючи з минулим, і це є велике досягнення, бо, поза величезним безпосереднім економічним значінням індустріялізації АМСРР для її населення, момент реконструкції господарства, цієї досі ще суто хліборобської країни, велике має значіння і в зміні соціяльного складу; отже, для сучасної АМСРР 1.690 постійних індустріяльних робітників при швидкім темпі розвитку промисловости має велике значіння.

Сільське господарство є основна частина економіки АМСРР. Під сільським господарством зайнято 759.252,18 гект. придатної землі.

За вгодями вся ця площа розподіляється так:

Табл. 6.

Назва вгоддя	Абсолют. розмір	%
Садибної	57.200,03	6,79
Рільної	546.836,06	64,87
Садової	21.942,36	2,6
Виноградників	41.327,59	4,9
Городів	2.040,55	0,24
Коноплянників	2.939,61	0,35
Лугової	3.152,87	0,38
Вигонів	*21.940,42*	*2,6*
Лісу та кущів	54.973,80	6,52
Очерету	1.107,94	0,13
Плавнів придатн.	5.790,95	1,69

Непридатної землі 83.668,2 гект. Засівна площа в селянських господарствах щороку збільшується. Ось динаміка зростання засівної площі:

Табл. 7.

Рік	Засівна площа	%%
1924	431.606	100
1925	425.307	98,5
1926	436.135	101,0
1927	429.273	99,5
1828	446.714	103,5

Поруч із цим слід зазначити поступовий перехід на шлях реконструкції сільського господарства: в 1928 р. маємо в АМСРР збільшення площі інтенсивних культур до 35.066 гк., при чому по окремих культурах процес збільшення такий: під садами площа з 6.282 гк. в 1926 році збільшилась до 7.196 гк. в 1928 р., під виноградниками з 7.328 гк. в 1924 р. до 19.540 гк. в 1928 р. і під городами з 3.500 гк. в 1924 р. до 4.860 гк. в 1928 р. Валової продукції специяльних культур 1928 р.[1] було:

Табл. 8.

Тютюну	85	тонн
Овочів	51.524	„
Фруктів	21.426	„
Винограду	9.493	„
Вина	190.860	гектоліт.

Далі, можна констатувати поширення вживання машинової обробки землі, про що яскраво свідчить величезне збільшення кількости трак-

[1] На жаль, немає даних за валову продукцію цопередніх років, що не дає змоги показати динаміку.

торів: в 1925 році в АМСРР було 5 тракторів, а в 1928 р.— 273. З цієї кількости 53,8% у колгоспах та радгоспах, решта в земельних громадах, машиново-тракторних товариствах і 11,1% використовуються окремими громадськими організаціями (СТВ, школи та ін.).

Поліпшення обробки землі підтверджується також і даними про збільшення господарств з обробними машинами.

Табл. 9.

Рік	Кільк. господарств з обробк. машинами	%%	Плугів та букерів	%%
1924	56.512	100	53.408	100
1928	59.841	105,9	56.318	105,4

Стан скотарства в АМСРР характеризують такі дані:

Табл. 10.

Рік	Всього худоби	Коней у %%		Великої рогатої худоби у %%			Овець у %%	Свиней у %%
		Всього	З них робочих	Всього	Робоч. волів	Корів		
1924	486.973	1,0	12,8	27,8	3,7	12	43,5	13,5
1928	452.861	21,2	15,2	29,4	2,1	12,4	33,6	15,7

Процес відновлення стада після недорідного 1926 року (коли було 394.068 шт. ск.) проходить за рахунок зростання коней, витискання волів, зростає питома вага великої рогатої худоби за рахунок молодняка і зростання корів іде за рахунок скорочення овець.

Слід констатувати, що зростання господарства Радянської Молдавії безумовно йде шляхом зростання соціялістичних елементів в економіці АМСРР. Це підтверджує низка покажчиків. Поперше, в галузі промисловости, в її валовій продукції, питома вага державної та кооперативної промисловости збільшилася з 76,6% в 1925/26 р. до 94,0% в 1927/28 р., а в галузі торгівлі участь кооперації збільшилася з 43,1% до 76,1%.

Подруге, зростання соціялістичного сектора підтверджується також і розвитком кооперативних форм господарства. По лінії сільсько-господарської кооперації збільшилася кількість членів з 39.756 в 1927 р. до 52.389 в 1928 р., що складає близько 45% селянських господарств АМСРР. Споживча кооперація в 1928 році охоплює 63,6% сільських дворів. Рік-у-рік зростає кооперація спеціяльних видів: в 1928 р. ми вже маємо таких товариств 73, з них 11 меліоративних, 15 садово-городніх, 17 молочарських, 15 птахівництва, 15 бурякових і т. д.

Третім покажчиком є зростання колективізації:

Табл. 11.

Рік	С-г. ком.	С-г. артіл.	Т-в громад. оборобки землі
1926/27 . . .	4	67	121
1928/29 . . .	6	77	453

Кінець-кінцем, широке масове розповсюдження контракції в сільському господарстві АМСРР, що чимраз більше стає важливим засобом втягнення розпорошених селянських господарств у річище соціялістичного будівництва. Так, у 1925/26 р. було законтрактовано 12.710 гк., в 1927/28 р.— 21.657 гк. і в 1928/29 р. передбачено — 161.780 гк.

Утворення АМСРР, яко автономної республіки, вперше за всю історію молдавського народу, поклало початок державности.

Нещодавно, перед утворенням Молдавської республіки, слово „молдаванин" було якимсь „непристойним" в устах у міщан. Тільки пролетарська революція й утворення АМСРР піднесли молдавську національність і показали, що й молдавський працівник теж може керувати державою.

В 1924 році — році утворення АМСРР — молдавани в радянських установах були одиницями. Тепер керівний апарат більшости центральних установ АМСРР (ЦВК, РНК, Наркомати та ін.), райвинкомів та сільрад з молдаван, або знайомих з молдавською мовою. В технічному апараті установ АМСРР в 1926 році молдаван було тільки 5,2%, а в 1928 р., з 1.526 співробітників, молдавською мовою володіє 13,6%; в районових установах з 1.008 сп.— 31,6%. Звичайно, молдаванізацію переведено ще недосить, але в умовах Молдавії це є перший певний крок.

Вживання молдавської мови в радянському апараті дуже сприяло наближенню апарату до молдавських працюючих мас та підвищенню політичної активности бідняцько-середняцьких шарів. Доказом цього є наслідки переобрання Рад в АМСРР в 1929 р.

Перш за все треба відзначити, що краще, ніж торік, було переведено звітну кампанію. По 221 сільрадах АМСРР було переведено 343 звіти сільрад та 245 звітів райвиконкомів. Відвідування виборцями виборчих зборів ще більш підтверджує підвищення політичної активности селянства. В цьому 1929 році явка виборців досягла 58,4% (1926/27 р. було 49,7%), при чому з'явилося жінок 36,3%, це доводить, що відстала молдаванка за останні роки значно політично зросла. В складі нових сільрад АМСРР є 18,3% жінок (в 1926/27 р. було лише 9,9%). Також є показовим і склад новообраних рад: комуні-

стів — 9% проти 8,9 в 1926/27 р., та ЛКСМУ — 4,5% проти 3; робітників 2,5% (в 1926/27 р. їх не було зовсім) і батрацтва 6,4% проти 1,4 в 1926/27 р.

Безумовно, що перевиборча кампанія цього року дала значне покращення соціяльного складу сільрад в АМСРР, про що яскраво кажуть нам, крім вищезазначеного, також і відомості про розмір оподаткування сільгосподатком членів рад, а саме:

Табл. 12.

Кількість сільрад	Всього обр. членів	З них займ. с/господарством	Звільнено від с/господатку	До 5 крб.	5,01 — 10 крб.	10,01 — 15 крб.	15,01 — 25 крб.	25,01 — 50 крб.	50,01 — 75 крб.	75,01 і вище	Точно не вказано
208	4.824	4.045	1.353	547	836	482	342	226	46	39	174
			33,4%	13,5	20,7	11,9	8,5	5,6	1,1	1,0	4,3

Звільнені від сільгосподатку та ті, що виплачують до 15 крб., складають 79,5%. Таким чином, ясно, що в нових сільрадах АМСРР забезпечено вплив бідноти та середняцьких верств молдавського села.

Лише за часів революції вперше зародилось, а за 5 років існування Радянської Молдавії буйно розвивається національно-культурне будівництво. Слід зазначити, що за часів царату ми не знаємо молдавської письменности. Загальний культурний рівень молдаван був надзвичайно низький. За даними Всесоюзного перепису 1926 р. серед молдаван письменних було менше 30%, а серед жінок-молдаванок — 89,5% неписьменних. Тепер же ми маємо великий національно-культурний рух на Молдавії.

В той самий час, коли до революції зовсім не існувало молдавських шкіл,— в 1924 р. їх вже було 11. Після утворення АМСРР широко розгорнулась мережа шкільного будівництва і 1929 року на Молдавії вже існує 104 молдавських школи 1-го концентру та 3 семирічки. Охоплено дітей молдаван 76,6%. Це можна вважати за велике досягнення Жовтневої революції.

Молдавську культуру доводилося закладати цілком на порожнім місці. 1925 року було організовано Молдавське Державне Видавництво, яке за 3—4 роки видало до 125 назв різної національної літератури — учбової, педагогічної та художньої.

Утворено Всемолдавський Науковий Комітет, що почав творчу роботу наприкінці 1922 року. Він розгорнув роботу таких секцій: лінгвістичної, історичної, етнографічної, бібліотечної, мистецтва й літератури. Крім цього треба відзначити ще одне значне позитивне явище в розвиткові Молдавської культури, це—„Спілка Молдавських Письменників",що її закладено 1928 року. За рік праці „Спілка Молдавських письменників" має значні досягнення, а саме: остаточно оформлено організацію письменників, випущено з друку 12 книжок оригінальних творів молдавською мовою, перекладено значну кількість творів з ін-

ших мов на молдавську, виявляються нові літературні сили, розгорнено літературний додаток до газети „Плугарю Рош“—„Молдава Літераре“. Це все свідчить за невичерпані можливості розвитку молдавської літератури в дальшому.

Організація молдавських хору, капели та театру поклада початок національного мистецтва.

Утворені молдавські Радпартшкола й Педтехнікум виконують важливе завдання, а саме—формування кадрів молдавської інтелігенції та радянсько-партійного активу, що необхідне для обслуговування радянського господарчого та культурного будівництва в АМСРР.

Наведемо дані про склад цих установ.

Табл. 13.

Роки	Радпартшкола		Педтехнікум	
	Кількість слухачів	З них молдаван	Кількість слухачів	З них молдаван
1925	89	62	—	—
1926	52	42	21	11
1927	40	40	26	24
1928	46	46	36	36

Крім згаданих досягнень в галузі молдаванізації, треба ще відзначити, що увагу партійних та радянських організацій АМСРР було також звернено на те, щоб задоволити потреби української та інших національностей, що крім молдаван оселюють терень АМСРР[1].

Слід відзначити, що заходи уряду АМСРР цілком забезпечують рівноправність мов немолдавських національностей. Крім молдавських адміністр. одиниць, на терені Радянської Молдавії утворено 129 українських сільрад і один український район—Балтський, 1 болгарська, 1 польска та 8 руських сільрад. Крім того Уряд АМСРР вживає заходів щодо пристосування апарату центральних установ і райвиконкомів для обслуговування української та інших нацменшостей їх рідною мовою. Тому важливі постанови та відозви радянської влади АМСРР друкуються, поруч з молдавською, також і мовами українською, руською, єврейською, німецькою та ін.

Ураховані потреби нацменшостей і в культурній роботі. Національними школами Соцвиху охоплено дітей українців 84,7%, німців—100,0, євреїв—59,6[2], болгар—66,6, руських—76,5; крім цього утворено одну польську школу, дві польсько-українських та одну чеську.

З усього сказаного можемо зробити такі висновки.

Всі досягнення в справі розвитку національно-молдавської культури і задоволення потреб нацменшостей в АМСРР яскраво підтвер-

[1] Дивись таблицю 1.

[2] Це з причини великої розпорошености єврейського населення. Якщо прийняти охоплений школою відсоток молдавських дітей за 1, то охоплення єврейських дітей загалом школою (єврейською, українською, руською і т. ін.) дасть 1,73.

джують, що розв'язання молдавського питання стоїть на цілком правдивім шляху. Це вже добре усвідомили й широкі маси молдавських робітників та селян, особливо ж працюючі маси Басарабії, що їх силою відірвала від Молдавії Румунія. Вони навіч бачуть, що лише пролетарська держава може визволити їх від злиднів і панського гніту.

Одночасно з цим, на прикладі АМСРР ми маємо один із багатьох доказів того, що лише ленінська комуністична партія і пролетарська держава правдиво розв'язує національну проблему.

Безперечно, що поруч з успіхами в справі здійснення національної політики в АМСРР ми маємо чимало труднощів. Боротьба за усунення цих труднощів на шляху дальшого поглибленого переведення нацполітики відносно молдавської національности є чергове завдання, що стоїть тепер перед партією та робітничою клясою.

Практичною справою великої ваги й надалі стоїть потреба вживати заходів щодо збільшення кадрів громадсько-політичних робітників та культурних сил молдавських для підсилення державного апарату АМСРР, сприяючи цим самим процесу молдаванізації.

Для цього треба зміцнювати відповідні установи — Радпартшколу, Педтехнікум та інш., а також висувати найкращих молдаван — робітників, наймитів та з бідняцько-середняцького селянства на низову та центральну, як рядову, так і відповідальну роботу різних галузей.

Потрібно вжити ще рішучіших заходів щодо збільшення питомої ваги молдаван у складі пролетаріяту, ширше втягуючи їх у виробництво. Це має величезне значіння для кращого політичного керівництва молдавським селянством та здійснення головних наших завдань соціялістичного будівництва.

Велику ролю в розвиткові молдавської культури повинен відограти Всемолдавський Науковий Комітет, особливо в справі розвитку молдавської мови. Справа в тому, що молдавська мова переживає ще тільки процес свого формування на базі народніх діялектів. Це мовне питання — складне питання і воно повинно розв'язуватися за братерською допомогою наукових установ УСРР, які мають більше наукових сил та досвіду. Тому наукові установи УСРР повинні активно допомагати Всемолдавському Науковому Комітетові в проробці наукових питань, а також у підготуванні нових наукових сил для АМСРР.

В АМСРР недосить організовано краєзнавчу роботу. Коли до неї притягнути широкі кола робітників і селян та надати краєзнавству широко-громадського характеру,— можна цим шляхом значно допомогти вивченню продукційних сил, побуту, мови і ін. Молдавської республіки, використовуючи цей матеріял для сприяння економічному та культурному розвиткові АМСРР, а це сприятиме дальшому втягненню працюючих молдавських мас до поглибленої участи в радянськім будівництві. Це допоможе найкращому здійсненню нацполітики, допоможе розв'язанню справи соціялістичної реконструкції всього господарства АМСРР.

З КРАЄЗНАВЧОГО ЖИТТЯ

Зінов'ївщина.

Зінов'ївське наукове Краєзнавче Т-во, як таке, фактично припинило своє існування, хоч окремі із співробітників окркооператустанов і порушували питання про реорганізацію Т-ва й пробудження його до праці.

Тимчасом перед Зінов'ївським ОВК повстало питання про необхідність всебічного вивчення сільського господарства округи й, не маючи змоги спертися на працю Краєзнавчого Т-ва (бо її фактично й не було), Зінов'ївський окрвиконком примушений був звернутися до Одеської науково-дослідчої катедри організації та економіки с. г.

Ця остання взяла на себе переведення зазначеної праці, й має її в близькому часі розпочати. Тепер вже переводиться через місцеву пресу підготування до організації необхідної громадської думки.

Треба сподіватися, що місцеві економісти (в першу чергу с.-г. кооперація) візьмуть активну участь в праці Одеської експедиції, і можна висловити тільки великий жаль, що Т-во передчасно вмерло, бо подібні досліди є передусім завдання краєзнавчих т-в.

С. Шевченко.

Кам'янеччина.

30/VI 29 р. в Кам'янці на Поділлі відбулася Округова Краєзнавча конференція, де взяло участь 118 делегатів з усіх районів і значну участь взяло громадянство. Конференція пройшла ділово. Намічено поширити краєзнавчу сітку так, щоб до кінця року охопити краєзнавчою роботою всі оселенні пункти Кам'янеччини. Звернено велику увагу на піднесення дисципліни краєзнавців, бо тільки тоді, за твердої робочої дисципліни, можна з успіхом працювати. Краєзнавча робота має запевнену допомогу партійних, професійних і радянських та громадських органів. Втягнено в роботу низку наукових робітників. Велику увагу звернено на втягнення агрономів і лікарів. Основано, між іншим, нову секцію — лікарську, біля якої стануло декілька „живих людей". *Краєзнавчий Комітет Кам'янеччини викликав на соціялістичне змагання краєзнавчі Комітети Проскурівщини й Могилівщини.* Важливим моментом в краєзнавчій роботі на Кам'янеччині можна важжати те, що краєзнавством зацікавлена школа: на учительських курсах прочитано 10 годин методики й методології краєзнавства і влаштовано дві зразкові екскурсії. Учасники бачили картину „На грані двох світів" (Кам'янеччина). Картина є для нас великим агітпропом. Піднято питання реалізації Кам'янецького заповідника. Музей краєвого значіння набуває характер краєзнавчого музею й отримує нове гарне приміщення.

В. Геринович.

Конотопщина.

Краєзнавча робота в К о р о п с ь к о м у районі на Конотопщині ще мало поширена. В грудні минулого року на райз'їзді робітників освіти було ухвалено заснувати краєзнавче Т-во, але справа до цього часу наперед ні на крок не рушила. Це тому, що ініціятива заснування т-ва виникла в освітянина з села, а в районовому центрі щиро зацікавлених краєзнавчою роботою ще нікого нема.

Дехто з учителів району знайомиться з деякими моментами місцевого життя і, треба гадати, що краєзнавча робота, нарешті, рушить з мертвого місця. Прикласти ж рук краєзневцеві тут є до чого.

Коропський район цікавий з історико-археологічного боку:

Близько м. *Коропа* єсть узгір'я, на якому насипано курган—р е ш т к а с т а р о в и н н о ї ф о р т е ц і. В с. *Райгородок* ще до цього часу залишились о с т а н к и в а л у т а у р в и щ а, якими було захищено давнє людське житло. Біля с. *Городиця*, 5 кіл. від м. Коропа, велике узгір'я під назвою „г о р о д о к". Тут можна знайти черепки від старовинного глиняного посуду з орнаментом. В с. *Шабалинів*, 20 кіл. від м. Коропа, є г о р о д и щ е, що його тепер орють і засівають, де теж можна знайти рештки старовинного посуду, навіть ще часів кам'яної доби. В учителя Шабалиновської школи,

Йос. Йос. Брусило, переховується тепер кам'яний молоток, знайдений тут на городищі.

В с. *Вишеньках*, 12 кіл. від м. Коропа, що розташувалось на узгір'ях правого берегу р. Десни, проти згадуваного вже с. Райгородок, що розташовувалось за луками на протилежному боці річки, стоїть великий будинок Рум'янцева, який колись одвідала цариця Катерина і який спочатку збудований був, кажуть, на зразок літери Е, Зараз вже форма будови змінилась. Тут тепер міститься семирічна трудшкола. В будинкові дещо з орнаменту залишилося ще й можна знайти рештки старовинної меблі. В с. *Оболонні*, 5 кіл. від м. Коропа, що теж розташувалось на правому боці р. Десни, підчас спаду весняної повіді. У кручі над річкою, на рівні води знаходять багато кісток мамута та інших вимерлих тварин. Тепер у мене переховується зуб мамута (близько 13 ф.) знайдений на початку липня 1928 р. Тут же знайдено 1 серпня 1928 р. суглоб з хребта мамута, який теж переховується в мене. У мене переховується й шмат ікла мамута, знайденого хлопцем школяром Василем Шилою, і шмат лопатки мамута, знайденої хлопцем Петром Холопцьовим 10 вересня 1928 р. Одного зуба мамута, знайденого в липні 1928 р., я надіслав до Конотопського Окрмузею. Раніше знайдені тут кістки мамута та інших тварин у 1927 році я передав до Сосницького Музею (череп і лопатку первісного бика — Bos primigenius, цуреля мамута).

Коропський район цікавий не тільки з боку історико-археологічного, а й з боку історико-природничого. На межі Глухівської округи в с. *Бужéнка*, 15 кіл. від. м. Коропа, та в уже згаданому с. *Вишеньках*, єсть поклади фосфориту. В невеличкому сельці *Гута*, 12 кіл. від м. Коропа, великі поклади торфу. Єсть поклади торфу і в с. *Жовтневому*, 12 кіл. від м. Коропа. В с. *Будище*, 8 кіл. від м. Коропа, є гончарська глина, але виробу посуду тут нема, а глину вивозять на базар до м. Коропа.

м. Короп (тут народився відомий революціонер Кибальчич) ще не вивчене гаразд із боку економічного. Значна кількість населення м. Коропа занімалася раніше, занімається й зараз шевством. В давні ще від нас часи тут був поширений навіть акафіст шевцеві, як на посміховисько. Наведу два уривки, що їх мені довелося записати 1908 року.

„Радуйся копилле, радуйся правилле, радуйся, шевче, великий перешивайличе...

Ліз, ліз по драбині та й упав межі свині. Шатається, матається, за щотину хватається, алілуйія...“

Зараз в Коропі організовано артіль шевців, а не всіх вона охоплює. В Коропі ще до цього часу схоронилося цехове подвір'я й знаходиться під особливим доглядом і охороною.

Ів. Ан — ко.

Криворіжжя.

Софієвський район. Нова-Миколаївська II школа вступила на шлях краєзнавчої роботи ще в 1925/26 учбового року. Власне не краєзнавчої в повному розумінні цього слова, а скоріше на шлях локалізації програмового мінімуму та ляబораторизації способів його опрацювання. Це й викликало потребу систематично вивчати (спостерігати та досліджувати) оточення та організувати деякі матеріяли для вивчення їх у школі.

Але школа наша — ще не повна семирічка, і ріст її протягом цих років ішов досить повільним темпом: збільшувалася лише кількість учнів. У цьому ж році, в зв'язку з побудовою залізничої станції майже коло самого села як економічний, так і культурний ріст його пішов швидшим темпом, прискорився й розвиток школи; отже, нині село претендує вже на повну семирічку, при чому — агрономізовану.

В цьому році наша школа зробила значні досягнення особливо в галузі практичних занять з садівництва, городництва (є садібня, город), а також дещо і в галузі краєзнавства, а саме — ми систематично переводимо спостереження над станом погоди (температура, тиск, вітер, опади), ґрунту, посівів, води в річці. Для цієї справи організований із учнів метеорологічний гурток, що має вже деяке метеорологічне приладдя як-от: будку, дощомір, барометр, флюгер, термометр. Провадимо запис фенологічних явищ. Відомості неінстументальних спостережень надсилаємо до Укрмету: інструментальні дані лишаються для школи та для місцевого населення. За 1927 і 1928 рік маємо діяграми опадів.

В минулім 1928 році організовано краєзнавчий гурток. За цей час зібрано колекцію мінералів, ґрунтів і підґрунтів околиць на-

шого села, колекцію шкідників саду й городу, маємо також опудала деяких тварин. *Маємо мапу околиць села. Приступаємо до* організації шкільного краєзнавчого музею. *Щодо економіки села, то лише за минулий* рік (1928) маємо більш-менш певні відомості.

Крім цього роботою щодо вивчання місцевого краю, ніхто не займається. Правда, в зв'язку з землеустроєм та виселенням селян на „посьолки", переведено досить солідну роботу щодо вивчення підґрунтя. На восьми ділянках Ново-Миколаївської земельної площі переводилось обстеження водоносних шарів; на підставі цієї роботи в одному місці зроблено спробу бити навіть артезіянський колодязь, але водонапорних шарів не виявлено. Проте переведена робота в цій галузі дала досить цінні матеріяли щодо геології нашого краю, і наш краєзнавчий гурток *гадає ці матеріяли використати для шкільного музею.*

Крім того дуже цінний матеріял дали роботи, переведені в зв'язку з будуванням залізниці. *Так—кілометрів у 3-х від села* відкриті багаті кар'єри піску, глини; розробляються *кар'єри каміння, будується на річці* шлюз.

Над цим матеріялом школа також думає попрацювати.

Із особливостей життя флори за минулий рік можна відзначити досить цікавий факт. Коло бувшої економії Крота піймано барсука. Помітили його коло села Білівки, кілометрів з 7 прогнала його міліція і, врешті, вкупі з місцевими селянами його було піймано. Зараз же його було відправлено до Дніпропетровського. Причини з'явлення його не досліджено.

Г. Олійник.

Харківщина.

Харків. Виставка польових робіт Співробітників Етнологічно-Краєзнавчої секції Н. Д. *Катедри Істор. Українськ.* Культури ім. акад. Д. Багалія, переведених улітку *1928 року.*

Сучасне життя обов'язково вимагає від кожної, навіть суто наукової установи, поруч з власне науково-дослідницькою роботою, також і великої уваги до громадської й до масової політосвітньої.

Етнологічно-Краєзнавча Секція, поволі набуває в своїй роботі все більше ув'язки з практичними питаннями, з вивченням продукційних сил України, дрібної, кустарної промисловости. Тому вона потребує, обов'язково й „польових" робіт, щоб мати змогу вивчати не лише статику, а й динаміку того чи іншого виробничино процесу, що його дослідження увійшло до пляну роботи Секції.

Виставка Секції була перша спроба співробітників Секції, проведена під керівництвом проф. О. Ветухова, показати наслідки своєї літньої роботи. За своєю метою виставка, розуміється, не могла подати систематичного уявлення про ту роботу, що її провадить Секція протягом вже 5 років; вона подала лише низку уривків з розпочатих, або й таких, що вже йдуть повним ходом, плянових робіт Секції, а дещо пробила й поза пляном. А до пляну Секції входить дослідження певного „краю", яко господарчої одиниці так *з боку її матеріяльної культури, як і духовної.*

На виставці було понад 700 експонатів за такими розділами: 1) Ганчарство та кераміка *на Полтавщині.* 2) Килимарство на Коростенщині. 3) Човнарство *на Дніпрі.* 4) *Побут швейників-одиночок* в м. Харкові. 5) Побут і одяг селян *з району Дніпрельстану.* 6) Вишиванки сорочок жіночих і чоловічих на Дніпропетровщині, Харківщині та Київщині. 7) Орнамент розписів хат (комінів, вікон, стін) на Дніпропетровщині. 8) Спроба вивчення мови одного села на Коростенщині за картографічнім методом (т. зв. „географія слів"). 9) Схема обліку продукційних сил України та пристосування її до вивчення Слобожанщини шляхом екскурсій виробничого типу. 10) Діяграми: а) книжкового матеріялу в галузі етнології та краєзнавства за останнє десятиріччя за матеріялами книжкової палати та б) зросту книгозбірні Секційної. 11) Вийнятки найінтересніших, переважно закордонних, книжок Секції та її співробітників, здобутих і використаних за останній акад. рік. 12) Матеріяли не українські: а) побут Маріупільських греків і б) розпис мусульманського кладовища.

Підчас виставки, вечорами, було прочитано співучасниками виставки 4 лекції, що з'ясовували окремі частини виставки. Весь же час на протязі виставки (6 днів) черговими співробітниками Секції та її головою давалися *пояснення експонатів, а коли те по-*

трібно було,—з'ясовували й значіння того чи іншого відділу виставки в загальній спільній Секційній роботі, а також і самий процес і метод науково-дослідницької роботи (виставку відвідало понад 700 осіб).

1. Почнемо огляд з відділу методології та методики краєзнавства (робота проф. П. Ковалівського). Тут дана була „схема обліку продукційних сил" в їх статиці й динаміці та в історичному розвиткові природних умов, населення та форм його діяльности [1]. Подано й першу спробу прикладання цієї схеми, цих принципів до дослідження певного краю в брошурі „Слобожанщина в екскурсіях".

Мал. 1. Куток виставки з килимарством Коростенщини.

Виставлено також було низку мап Слобожанщини, що на них демонструвався цей підхід. Тутаж подано підбір ґрунтів та підґрунтів Слобожанщини, зібраних підчас подорожів улітку; а також рослинного, почасти й тваринного царства в степах Слобожанщини. Дано й матеріяли щодо вивчення демографії цього краю та форм діяльности його населення.

2. Найбільш розроблене в пляновій роботі Секції всебічне вивчення ганчарства на Полтавщині [2] на цій виставці випадково було подане дуже бідно й однобічно — лише малюнками та фотографіями, бо експозитор цього відділу не міг сам прибути на виставку [3].

3. Килимарство на Коростенщині (робота К. Г. Червяка) (мал. 1) найбільш звертало на себе увагу відвідувачів, бо це дійсно показовий матеріял і важливий з різних боків (і для вивчення виробництва ткальського на Коростенщині, побуту „околишньої шляхти", і в зв'язку з великим попитом на килим з-за кордону, бо на Коростенщині килимарство — сучасне виробництво, що зв'язане з побутом та економікою її населення). У своїх поясненнях на виставці К. Г. Червяк підкреслював ті соціяльні та культурно - побутові умови, які сприяли й досі сприяють розвиткові килимарства так серед заможних „шляхтичів", як і інших груп населення (незаможник іноді вже малює килима на стінці, бо тканого килима купити не може). Подано було килими старі й найновіші фарбовані рослинними та аніліновими фарбами, зі старими й „модними" сучасними взорами, різних типів (14 зразків типових).

К. Червяк зробив також спробу дати уявлення про такі вироби на Коростенщині, що або цілком нага-

---

[1] З додатком докладної бібліографії питання.

[2] Цю тему, як промоційну на наукового співробітника, взято вже близько 3 роки тому аспірантом Я. Риженком. Проведено було експедицію в складі різноманітних фахівців, чого потрібує комплексове вивчення краю. Тепер друкується велика монографія з ілюстр. матеріялом.

[3] Не фіґурувало також зовсім на виставці млинарство на Чернігівщині, яке розробляв близько 2-х р. наук. співроб. Б. Я. Пилипенко, який зібрав численний цікавий матеріял, але сам привезти його не зміг, а без нього Секція не ризикувала перевозити експонатів.

дують килими, або ж, за своїм орнаментом та технікою виробництва мусять бути віднесені до килимарських виробів. Тут були подані килимчики, запаски, рушники, сорочки, пошивки і т. зв. „перекладиˮ. На численних кольорових малюнках та фотографіях подано зразки й таких килимів, що їх не пощастило привезти в натурі, а також зразки внутрішнього оздоблення „шляхтянськоїˮ кімнати тощо. Вивчаючи килимарство К. Червяк вивчає й ткача, тому на виставці продемонстровано між іншим, і ткацький станок для виробки килима.

4. Одяг, побут і виробництва на території Дніпрельстану (робота наук. спів. роб. В. Ю. Білецької). Матеріяли дослідження одягу на виставці подані були 4 манекенами (мал. 2), одягненими в жіноче вбрання з с. Чапель, коло Кодацького порога, і з с. Звонецького, коло порогу тієї ж назви. З цих же сіл подано й колекцію головних уборів та вишиванок чоловічих і жіночих сорочок, що являють собою зразки різних технік: заплутування, настилування, мережок, вирізування й хрещиків. Підчас пояснень використовувалися для зрозуміння еволюції вишиванок і вишиванки з Харківщини, а також збірка з Київського Полісся, ласкаво подана для виставки Г. С. Махулько-Горбацевич. Далі В. Білецька подала матеріял з галузі сукновальства: фотографії й зразки валяного й неваляного сукна, з „цуркамиˮ (дерев'яними своерідними квитанціями, що на них „римськимиˮ цифрами вибарбувано кількість локіт у шматку сукна, що його здають на сукновальню), а також засоби офарблення сукна. Рибальство репрезентовано було низкою цікавих фотографій: рибалки зі своїми приладдями в процесі роботи на тлі Дніпровських пейзажів та порогів.

Мал. 2. Манекени з жіночим убранням

5. Човнарство на Дніпрі (робота наук. співробітн. А. Ковалівського). Ця праця повстала з загального пляну Секції по дослідженню водного народнього транспорту на Україні взагалі, що його вивчення розраховано на декілька років шляхом експедиційним і тільки що розпочато. На одній таблиці подано 14 човнів з району Дніпра — від Дніпропетровська до Кодацького порога, — починаючи від маленьких каюків і до великих берлин, з обмірами, рисунками конструкцій, деталів тощо. Це сучасні човни „обшивногоˮ чи „каркасовогоˮ типу. На другій таблиці

подано давніший тип човна на Дніпрі (й на Україні взагалі), довбаного з цілого дерева (така довбанка лежала і в основі запорізької чайки). Т. ч. подано матеріяли для зрозуміння еволюції цього засоба пересування.

Подано було ще дві праці А. Ковалівського, пророблені не за пляном Секції. Перша праця,— побут Маріупільських греків, представлена була на виставці переважно низкою фотографій та зразками тканин; а саме — чабанство та вовняне виробництво греків; підземні сховища для зерна; різні типи пічок для хлібів. Подано також частину картотеки термінологічного матеріялу місцевих грецьких назов рослин (зі зразками засушених рослин).

Розписи мусульманського кладовища, що крім суто сходознавчого значіння мають і загально-етнологічний інтерес в зв'язку з питанням про т. зв. „піктографічне письмо" (малюнки предметів, що характеризують померлих) та „тамги" (родові знаки). Різноманітність орнаменту та кольорових сполучень заслуговує теж на увагу [1].

6. Побут швейників - одинак м. Харкова (робота Л. М. Зайцевої. Роботу лише розпочато. На виставці подано низку діяграм, що з'ясовують кількість швейників, зокрема одинак, серед загальної кількости ремісників, інші демографічні, побутові та економічні відомості; а також щит із зразками того матеріялу, яким переважно користуються швейники-одинаки.

7. Мапи мовного районування й, до певної міри, соціяльного розшарування сучасного села — перша спроба ув'язки етнологічних дослідів з діялектологічними. (Робота аспіранта В. Я. Дашкевича). Тут подано було 3 (з 11 вже пророблених) найцікавіших мапи с. Родогощ на Коростенщині (Лугинського району). Діялектологічні спостереження тут ув'язуються з побутом. Між іншим взято на увагу, чи це — найстаріша частина села, чи нове напластування, чи ця частина близька до центру (сільради), чи, навпаки. Так, наприклад, це видно з мапи № 3, де накреслено поширеність слів „староста", „предсідатель", та „комісар" — для назви тої ж самої посади, в залежності від того, скільки та чи інша частина села охоплена (ближча до сільради) сучасною новою культурою й побутом.

8. Зразки народнього орнаменту на хатніх стінах, печі та кибиці на Дніпропетровщині, Межівського району. (Робота О. Горбаня [2]. Експозитор з своєї, вже численної (понад 200 зразків), колекції виставив лише найбільш типове (усього 40 зразків): а) рослинного, найбільш вживаного, орнаменту (24 зр.— по стінах, печах і причілкових вікнах); б) тваринного — 7 зр. (по стелях та віконних стінах) і в) пакельно-шпалерного — 9 зр., яким улітку, як сезонним, користуються на кабицях, а переважно підводять піч і сіни. До кожного зразку (всі вони в фарбах точно з оригіналів) додано: з якого саме села; де саме малюють: якими фарбами користуються, з чого й як ці фарби виробляють: хто саме малює (переважно дівчата й молодиці); народні назви малюнків і рослин, з яких виробляють фарби.

10. Решта частин виставки, це — а) виїмка найбільш важливих для методології й методики етнології та краєзнавства книжок, переважно закордонних, з Секційної книгозбірні; б) діяграма руху придбань Секційної книгозбірні по роках; в) діяграма зросту книжок з етнографії, етнології та краєзнавства за 10 р. революції [3].

Всього виставлено було близько 100 експон.

Наприкінці треба висловити побажання, щоб такі виставки робили щороку, тільки в кращих умовах так щодо приміщення, як і оформлення,— бо першу виставку переведено майже без коштів і в надзвичайно тісному приміщенні.

Проф. *О. Ветухов.*

[1] Стаття й замітка з тої й другої галузі надруковані у „Східньому світі" № 6, 1928 р. (з кольоровими таблицями).

[2] При Секції, б.-м. пляново працює купка молоди, що з них поволі підготовляються нові кадри майбутніх кандидатів до аспірантури. О. Горбань — робфаківець, саме є один з них.

[3] Бібліографічний покажчик книжок і статтів з краєзнавства та етнології, що з'явились за 10 р. революції в УСРР, друкується.

Відповідальний редактор **М. Криворотченко.**

вецького району. *Д. Соловей.*— З нотаток подорожнього. **Життя краєзнавчих організацій.**— Коростенська, Лубенська, Мелітопільська, Ніжинська, Полтавська, Шевченківська, округи.— РСФРР. **Керуючі матеріяли.**

1928 рік.

№ 1. *Проф. О. А. Яната.*— Державні завдання краєзнавства. *А. Фещенко.*— Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі. *В. Данилевський.*— До методики дослідження виробничих процесів на селі. **Наш край.** *С. Тисаревський.*— Вимерлі та вимираючі звірі Лубенщини. *Фуклєв.*— Прислів'я та приказки в трудовому процесі болгарських колоній Мелітопільщини. *С. Шевченко.*— Село Лелеківка. *Др. В. Геринович.*— Вірмени в Кам'янці. **Життя краєзнавчих організацій.**—Артемівська, Глухівська, Дніпропетровська. Кременчуцька, Криворізька, Маріупільська, Ніжинська, Полтавська округи. **Керуючі матеріяли.**— Лист до всіх краєзнавчих організацій в екскурсійній справі. Лист до краєзнавчих організацій про бібліографічну роботу. Положення про кабінет виучування Шевченківщини.

№ 2 — 3. *М. Криворотченко.*— Чергове завдання. (Картотека України) *С. Ялі.*— Участь греків у революційнім русі на Україні (схема вивчення revруху): *Проф. С. Рудницький.* — Радянська туристика. **Наш край.** *Молоків - Журський.* — Кременчуцька беконна фабрика. *Я. Якуша.*— Територія Дніпрових порогів. **Життя краєзнавчих організацій.** Запорізька, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Кременчуцька, Лубенська, Маріупільська, Роменська, Уманська і Чернігівська округи.

№ 4. *М. Криворотченко.*— Місто і краєзнавство. *С. Гнатюк.*—Фотографія в краєзнавчій роботі. *Д. Соловей.*— До опису виробництва самогону на селі. *До роботи гуртків Юних Натуралістів. Програм роботи гуртка.* **Наш край.** *А. Фещенко.*— Корсунські острови та їхня околиця. *Косовський.*— Основні риси селянського лановодства пригородньої зони Херсону. *Д. Терновський.*— До історії заселення річки Вовчої. *Н. Занфірова.*— З побуту Кремінчуччини (село Куцеволівка).

№ 5. *М. Криворотченко.*— Організаційні форми краєзнавчого руху. *С. Гнатюк.*— Фотографія в краєзнавчій роботі. **Наш край.** *Ф. Козубовський.*— Геологічні досліди на Коростенщині. *Н. Занфірова.*— З побуту Кременчуччини. **Життя краєзнавчих організацій.**— АМСРР, Білоцерківська, Дніпропетровська, Криворізька, Мелітопільська, Ніжинська і Шевченківська округи.

№ 6 — 10. *Проф. К. Дубняк* — Підвищення врожайности і краєзнавство. *Дм. Зайцев.*— Інструкція для збирання жуків-скрипунів.— *П. Молоків-Журський.*— Дослідження комун та артілів Кременчуччини, програм. **Школа і Краєзнавство.** *Ю. К. О.*— Чергова робота в краєзнавстві. *А. Курило-Кримчак.*— Про краєзнавчу роботу в школі. **Наш край.** *Є. Лавренко.*— Рослинність цілинних степів України та їх охорона. *Г. Закревська.*— Мінеральна сировина Київської округи. *Я. Якуша.*— Кустарне креселочне виробництво в Малині на Коростенщині. *М. Косовський.*— Чому селянські засіви були дуже засмічені „рогачкой". *А. Пашківський.*— Спроба опису діялекто відмін на Білоцерківщині. *С. Ялі.*— До історії грецької колонізації на Україні. **Життя краєзнавчих організацій.**— Зінов'ївська, Конотопська, Кременчуцька, Лубенська, Мелітопільська, Тульчинська, Харківська округи. *БСРР*— Друга Всебілоруська краєзнавча конференція. **Бібліографія.** *Дм. Зайцев.*— Бібліотека краєзнавця натураліста.— *Е. Сарандинаки.*— П. П. Молоків-Журський. Риби Кременчуччини. *А. Гельмгольц.*— Погода й Життя.

Ц'на 60 коп.

Укрліт № 71/жб. Харків, Перша друк. Вид-ва „Пролетарий“. Зам. № 4...